

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

HÜSEYN CAVIDİN ƏDƏBİ-BƏDİİ İRSİ AZƏRBAYCANIN DÖVRİ MƏTBUATINDA

İxtisas **5720.01 - Jurnalistika**

Elm sahəsi **Filologiya**

İddiaçı: **Sevil Qiyas qızı Həsənova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin "Milli mətbuat tarixi" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Filologiya elmləri doktoru, professor
Şamil Qiyas oğlu Vəliyev

Rəsmi opponətlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Filologiya elmləri doktoru, professor
Cahangir Abduləli oğlu Məmmədov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Tamella Sadatxan qızı Əliyeva

Filologiya elmləri doktoru
Rövşən Raqif oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.27-Dissertasiya şurası

Dissertasiya Şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya Şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Vüqar Zifər oğlu Əliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bəzən dahilərin yaradıcılığına dönə-dönə qayıdış bizim özümüz üçün zəruri ehtiyacdən irəli gəlir. Az qala bir əsrə yaxındır ki, irsi bizim milli-bədii sərvətimiz olan, romantik ədəbi məktəbin görkəmli nümayəndəsi, filosof-şair, dramaturq, istedadlı publisist Hüseyn Cavidin həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı, elmi-nəzəri görüşləri Azərbaycan cəmiyyətinin diqqət mərkəzindədir. H.Cavid dərin fəlsəfi-estetik məzmununa malik yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Müasirləri, tədqiqatçıları, məsləkdaşları, cavidşünaslar müxtəlif illərdə, müxtəlif aspektlərdən onun ömür yolunu, yaradıcılığını araşdırmış, dəyərləndirmiş, əsərlərinin məzmununu, şəriyyəti, sənətkarlığı haqqında çoxsaylı məqalələr, elmi-bədii əsərlər, monoqrafiyalar yazılmışdır. Ədibin çoxşaxəli irsi xronoloji-tarixi, ictimai-siyasi baxımdan işıqlandırılrsa da, onun sənəti həmişə yeni söz, yeni fikir deməyə imkan verir. Müasir cəmiyyətimiz üçün böyük əhəmiyyət və dərin məzmun kəsb edən bu yaradıcılığa yeni əsrin tələbləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq, həm də bir millətin soy-kökünə qayıdışından irəli gəlir. Əsərlərindəki türkçülük, turançılıq ideyalarını çağdaş düşüncəli soydaşlara elmi-fəlsəfi təhlillərlə çatdırmaq milli kimliyin dərkini "ideoloji səviyyədə əxzi" deməkdir.

Əslində, bu gün ədəbi meyarların və metodoloji qiymətləndirmənin dəyişildiyi - müstəqillik dövründə cavidşünaslığa yeni baxış nəinki lazımdır, hətta zəruridir. Çünki H.Cavid yaradıcılığı uzun illər dövrün siyasi-ideoloji metodologiyasına uyğun qiymətləndirilib.

XX yüzilliyin sonu, XXI yüzilliyin əvvəlləri həyatımızda, cəmiyyətimizdə başlanan dəyişiklik bir daha sübut etdi ki, H.Cavid *"yaradıcılığı yalnız ədəbiyyat hadisəsi deyildi, o, dahiyənə əsərləri ilə digər nəhəng ədiblərimiz kimi bütövlükdə*

*milli-ideoloji düşüncəyə nüfuz etməyi*¹ və *“hər cür ideologiyanın, ədəbi zövqlərin, süni izmlərin fəvqündə dayanmağı”*² bacaran, yüksək insani dəyərlərə malik olan, saf ədəbiyyat yaradan bir ədib idi.

H.Cavidin mətbu irsini yeni istiqlal məfkurəsinə uyğun metodologiya ilə tədqiq etmək üçün ədibin əsərləri, xüsusən də elmi-bədii, publisistik yazıları, ədəbi-bədii məqalələri, resenziaları və s. geniş şəkildə ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada tədqiqata cəlb edilib.

Uzun illər dövrü mətbuatda ədibin yaradıcılığı iki istiqamətdən araşdırılıb. Həm ədibin qaldırdığı bəşəri məsələlər elmi-nəzəri şəkildə işıqlandırılıb, həm də onun yaradıcılığı haqqında, xüsusən də dramaturgiyasının səhnə taleyini və pyeslərinin teatr təcəssümünü əks etdirən resenzialar, ədəbi-tənqidi məqalələr mətbuatda çap edilib. Həmin bu qərəzli məqalələrin əksəriyyətində ədalətsiz tənqidlər, yersiz ittihamlar əsas yer tutur. Belə məqalələr əsasən 1920-40-cı illərdə açıqdan-açığa qərəzli mövqedə yazılan və çap edilən məqalələrdir. Bu məqalələr həm də o dövrün ədəbi tənqidindəki ziddiyyətləri özündə əks etdirir. Amma onu da qeyd edək ki, bu məqalələrlə tanışlıq ədibin həyatını, yaradıcılıq yolunu tədqiq edib öyrənmək üçün vacib elmi mənbələrdir.

Bununla yanaşı, ədib özü də şair, publisist, dramaturq kimi 1904-1937-ci (1937-ci ilin may ayına kimi) illər arasında həm ölkəmizdə, həm də Türkiyədə, İranda, Tiflisdə fəaliyyət göstərən qəzet və jurnalların səhifələrində müxtəlif janrda olan yazıları ilə çıxış edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında böyük dramaturq kimi tanınan *“tam orijinal, heç kimə bənzəməyən sənətkar”*³ həm də istedadlı

---

¹ Qaraqızı, U. Cavidə nə poeziya // Hüseyn Cavid. Vətənə qayıdış. – Bakı: Gənclik, – 2015. – s.56.

² Muradov, İ. Ölümün də qalib gəlmədiyi Cavid Əfəndi // Cavid H. Vətənə qayıdış. – Bakı: Gənclik, – 2015. – s. 238.

³ Xəlilov, Q. H.Cavid sənəti haqqında bir neçə söz // Cavidşünaslıq. IX cild. – Bakı: Proqres, – 2012. – s.9

publisist olmuşdur. Onun publisistikasına xas olan (əslində, H.Cavidin həm şəxsiyyəti, həm də yaradıcılığı-keçdiyi həyat yolu bütövlüklə hər məqamında müasirliyi ilə misal gətiriləsi, örnək göstəriləsi nümunələrlə zəngindir) ən ümdə xüsusiyyətlərdən biri də onun bu günlə və gələcəklə bağlı olmasıdır. Bu publisistik məqalələr təkcə ədəbi baxımdan deyil, həm də tərbiyəvi, elmi baxımdan da aktual və əhəmiyyətlidir. O, ədəbi-bədii yaradıcılığında olduğu kimi, publisistikasında da prinsipial, ciddi axtarışlar aparan, dərin nəzəri eridusiyaya malik bir publisist idi. Odur ki, bu publisistikasında dövrünün ən aktual zəruri məsələləri öz həllini tapıb. Milli-mənəvi dəyərlərə, müstəqillik ideyalarına, vətənə, müqəddəs torpağa, böyük türkçülük və azərbaycançılığa söykənən, onun təbliğinə yönələn motivlərlə zəngindir. Onun mövzuları ümumbəşəri olmaqla bərabər, milli zəminə əsaslanır. Odur ki, bu irs Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdur. İnsanlara nəcib hisslər, işıqlı amal, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan, onları xoş gələcəyə səsləyən ədibin yaradıcılığında insan şəxsiyyətinə böyük qiymət verilir.

Ölkəmizdə böyüməkdə olan gənclərin milli ruhda, milli zəmində tərbiyə olunması əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulduğu indiki şəraitdə H.Cavidin dramaturgiyası kimi, publisistikası da bir tərbiyə məktəbidir. Bu məktəbin təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətini, gənclərdə milli şüurun inkişafına təsirini də tədqiq edib öyrənmək qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulur. Ədibin yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri filoloq alimlər tərəfindən lazımi şəkildə təhlil edilsə də, onun tədrisə tərbiyəvi təsiri daha geniş şəkildə 1990-cı ildən sonra araşdırılmış və ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır. Burada Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sözlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi:

“Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik

kitabıdır. İndi bu əsərlər xalqa hava-su kimi lazımdır. Təkcə ədəbi baxımdan deyil, həm də fəlsəfi, elmi baxımdan”⁴.

Milli yaddaşımıza və mənəviyyatımıza qayıdılda böyük önəm kəsb etməsi bu gün cavidşünasları hələ də əsas özəllikləri elmə naməlum qalan H.Cavid publisistikasını araşdırmağa və elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağa sövq edir. Belə olduqda çəkinmədən deyə bilərik ki, bu elmin böyük ictimaiyyətə bəlli olmayan səhifələri bu gün də açıqlanmamış qalmaqdadır ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ədibin publisistikası və mətbu irsidir. Doğrudur, bu mövzuda tədqiqatçılar bir neçə məqalələr yazıb. Lakin həmin məqalələrin əksəriyyəti sovet dövründə yazıldığı üçün sovet ideologiyası prinsiplərinə uyğundur. Cavidşünas C.Cəfərov yazırdı ki: *“Cavid qayğı və məhəbbətlə öyrənilib qiymətləndirilməlidir”⁵.*

Əslində, 1970-ci illərin sonu, 1980-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq təkcə H.Cavid yaradıcılığında deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində yeni metodoloji axtarıslara meyl yaranmaqda idi. Bu da ümumilikdə milli-ictimai hərəkətdəki daxili prosesdən irəli gəlirdi. Çünki 20-ci yüzilliyin sonları “dünya humanitar fikri nəzəri-metodoloji baxımdan böhran keçirməyə başladı. Postsovet məkanında marksist-leninçi metodologiyanın mexaniki inkarı” buna səbəb oldu.

Klassik irsi yenidən bəşəri sərvətlər kontekstində dəyərləndirmək və milli-mənəvi dəyərləri yenidən qiymətləndirməyin metodoloji prinsiplərinə əsasən işə başladı. O cümlədən H.Cavid yaradıcılığı, cavidşünaslıqla bağlı araşdırmalar yeni nəzəri-metodoloji istiqamətdə araşdırılmağa cəlb edildi və bu sahədə son iyirmi ildə mühüm işlər görüldü, uyğunsuzluqlar üzə çıxarıldı, aradan qaldırıldı.

---

⁴ Əliyev, H. Görkəmi ziyahılar haqqında // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Heydər Əliyev Elektron Sənədlər Toplusu//<https://www.heydaraliyev.preslib.az./06/06/2021>

⁵ Cəfərov, C. Cavid teatri// Cavid xatırlarkən. – Bakı: Gənclik, – 1982. – s.171

Bütün bunlardan sonra məsələnin bu istiqamətdə öyrənilməsi həm H.Cavid yaradıcılığının, həm də cavidşünaslıq tariximizin obyektiv tədqiqi, təbliği və qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən də aktualdır və çox əhəmiyyətlidir.

H.Cavid şəxsiyyəti və yaradıcılığı həmişə, xüsusən də sovet dövründə ideoloji siyasi qüvvələrin maraq dairəsində olmuşdur. Sovet tədqiqatçıları, cavidşünasları ədibin xüsusi ilə sovet dövrü fəaliyyətini yumşaq ifadə ilə desək, bəzən malalamağa məcbur olmuş, bir sıra faktları təhrif etmiş, bəzən saxtalaşdırmış, hadisələrə özünəməxsus “bəzək” vurmuş, bəzən də sadəcə susmuş, susmağa məcbur olmuş, olayların üstündən sükutla keçmişlər və yaxud da H.Cavidə qarşı çox amansız mövqedə duraraq onu “ziddiyyətli”, “təzadlı şəxs”, “türkçü-turançı yazar” adlandıraraq tənqid, təhqir etməkdən belə çəkinməmişlər.

Bir sıra müəlliflər isə H.Cavidi sovet yazarı adlandıraraq, sanki onu bu fəlakətdən qurtarmağa can atmışlar. Bəziləri də təhlillərdə *“romantizmə realizm mövqeyindən qiymət vermişdilər”*⁶. Əslində, bu qiymətləndirmə meyarı o zaman təkcə H.Cavidə verilən qiymət deyildi, bütün romantiklərə verilən qiymət idi. Onların *“yaradıcılığında romantika yox, “siyasi lirika”*⁷ axtaran tədqiqatçıların bəziləri sonda bu romantiklərin böyük sənətkar olduqlarını etiraf etməli oldular. Məsələn, görkəmli alim Yaşar Qarayev ədibin sosializm dövrünün keçici zahiri gerçəkliyinə qapılmadan, öz romantik aləmini yaşadığını vurğulayırdı:

“Romantik Cavid ən sərt, realist bolşevik gerçəkliyində də məqama xidmət etmədi, tarixi ana-sosializmə ötəri münasibət ifadə eləmədi, “ötüb-keçəcək” epoxaya “ötüb keçən əsərlər” həsr etmədi, özünün içərisindəki həyatı (və bu həyatda kodlaşan milli

---

⁶ Osmanlı, V. Məhəmməd Hadinin romantikası / V.Osmanlı. – Bakı, Elm, – 2006. – s.3

⁷ Mirəhmədov, Ə. Məhəmməd Hadi / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Elm, –1985. – s.30

etnik-taleyi, yaddaşı) təsvir eləməkdə davam etdi”⁸. Belə olduqda ədəbi tənqidçilərimiz, ədəbiyyatşünaslarımız mülahizələrini, münasibətlərini, xüsusən də tənqidi fikirlərini H.Cavidin yaradıcılığına uyğun deyil, dövrün ideologiyasına uyğun bildirdilər.

Əksinə, böyük ədib haqqında yazan bütün tədqiqatçı alimlərə minnətdarlığımızı bildiririk. Əsasən marksist metodologiyası əsasında yazılan bu tədqiqat əsərlərinin müəlliflərini qınamaq, irad tutmaq fikrində deyiləm. Əksinə, onları oxuya-oxuya, onlardan öyrənə-öyrənə fikirlərimi və gəldiyim qənaətləri hasil etməyə çalışmışam. Yazıçı Elçin Əfəndiyev yazır:

*“Biz sosrealizmə (və Sistemə!) qarşı kin-küdrəti, qərazi bir tərəfə qoyub, onun ədəbi irsini obyektivcəsinə təhlil etməli, elminə nəzəri təsnifatdan keçirməliyik”*⁹.

Sadəcə, 1980-cı illərin sonuna, 1990-cı illərin əvvəllərinə kimi yazılan bütün tədqiqat əsərlərinin hakim partiyanın ideoloji tələblərindən qaynaqlandığını, tədqiqatların yanlış istiqamətdə yazıldığını, buna görə də “sinfi xarakterli böyük tarixi faktların yığımına çevrildiyini” qeyd edir və göstərirəm ki, ötən əsrin 80-cı illərindən etibarən keçmiş ictimai-siyasi proseslərə, tarixi hadisələrə obyektiv elmi münasibət bildirməyin artıq vaxtıdır. Çünki, burada əsas səbəb metodologiya ilə bağlıdır. Doğrudur, 1990-cı ildən artıq ədibin yaradıcılığını müasir ədəbi tələblər və meyarlar səviyyəsində yenidən araşdıran cavidşünaslarımız da oldu və çox sanballı əsərlər də yazıldı.

Beləliklə, milli ədəbiyyatşünaslığımızda “Cavidşünaslıq” deyilən maraqlı və zəngin bir sahə yarandı. Bu sahə 1920-37-ci illərdə və 1956-1990-cı illərdə inkişaf etmişdir

---

⁸ Qarayev, Y. Faciə və qəhrəman / Y.Qarayev. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1965. – s.100

⁹ Əfəndiyev, E. Sosrealizm bizə nə verdi? Sovet ədəbiyyatı dövrü haqqında. Məsələnin qoyuluşuna dair // Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri. –Bakı: Elm, – 2010. – s.58

Bu gün cavidşünaslıq artıq öz inkişafının üçüncü mərhələsinə qədəm qoyub. Bu günə kimi H.Cavidin şəxsiyyətinə, yaradıcılığına, fəlsəfi görüşlərinə aid yüzrlərlə məqalələr, elmi-tədqiqat əsərləri, elmi və bədii kitablar yazılmışdır. Bunların arasında bədii tənqidin məhsulu olan əsərlərlə yanaşı, elmi-tənqidi tənqidin məhsulu olan əsərlər də var ki, onlardan bəziləri bu gün də ciddi bir tədqiqat əsəri kimi diqqətəlayiqdir. Bunlardan Cəfər Cəfərovun Məmməd Cəfərin “ən mükəmməl və ən qiymətli əsər” adlandırdığı “Hüseyn Cavid” adlı monoqrafiyasını xüsusi qeyd etmək olar. C.Cəfərov yazırdı ki: *“Bu əsərdə Cavid yaradıcılığı böyük səmimiyyət və qayğı ilə, eyni zamanda Cavidin ciddi ideoloji səhvlərinə göz yummadan izlənməmişdi”*¹⁰. Doğrudan da, M.Cəfərin özü də əsərində H.Cavid yaradıcılığına “marksist-leninçi tənqidin məziyyətlərindən” yanaşmanı davam etdirmişdi. Sovet dövrü cavidşünaslarının böyük əksəriyyətinin fikrincə, H.Cavid yaradıcılığı “ziddiyyətli”, “təzadlı”, özü isə “mürəkkəb yaradıcı” şəxs olub. Bu da bir faktır ki, sovet hakimiyyətinin ideoloji təkamül xüsusiyyətlərindən aslı olaraq, bir sıra müəlliflər sonrakı dövrlərdə H.Cavid yaradıcılığına qarşı olan qərəzli, yanlış qənaətlərindən əl çəkiblər. 1930-cu illərin sonlarına doğru dövrün tanınmış ədəbi tənqidçiləri Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Hənəfi Zeynallı yanlış mülahizələrindən tezliklə və tamamilə əl götürdülər (ona görə də 37-nin qurbanı oldular).

20-ci yüzilliyin ilk illərindən başlayaraq Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı, Abdulla Şaiq, Əziz Şərif, Mustafa Quliyev, Əli Nazim, Hənəfi Zeynallı, Mehdi Hüseyn, Məsud Əlioğlu, Məmməd Arif, Mirzə Kazım Ələkbərli, Məmməd Cəfər, Qulam Məmmədli, Mirzə İbrahimov, Cəfər Cəfərov, Mehdi Məmmədov, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Abbas Zamanov, Qulu Xəlilov, Baloqlan Şəfizadə, Kamran Əliyev, Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli və başqa alimlərimiz tərəfindən

---

¹⁰ Cəfərov, C. Cavid teatrı // Cavid xatırlarkən. – Bakı: Gənclik, –1982. – s.170

dəfələrlə tədqiq və təhlil edilmiş H.Cavid irsi bu gün də gənc cavidşünasların diqqət mərkəzindədir.

Hətta müstəqilliyimizin yenidən bərpaşısından sonra cavidşünaslıqda çox böyük addımlar da atılıb. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, H.Cavidin elmi-bədii publisistik yaradıcılığı, mətbu irsi yeni tarixi şəraitdə, obyektiv və yeni meyarlarla tədqiqə, təhlilə möhtacdır. Deməli, müasir dövrdə H.Cavidin mətbu irsinin tədqiqata cəlb edilməsi həm Azərbaycan ədəbiyyatının, mətbuatının inkişafı, həm də gələcək nəslin mənəvi tərbiyəsi baxımından vacibdir.

Bu mövzu tədqiqat predmeti kimi yeni deyildir. Lakin müasir tələblər baxımından tədqiqat materiallarının nəinki bəziləri, hətta əksəriyyəti yenidən araşdırılmalıdır. Çünki Hüseyn Cavidin yaradıcılığı sovet dövründə sırf hakim partiyanın tələbləri baxımından araşdırılmışdır. Təbii ki, o dövrdə sət senzura rejiminin mövcudluğundan kənara çıxmaq mümkün deyildi.

Sovet dövründə görkəmli cavidşünas alimlər M.C.Cəfərov, K.Əliyev Cavidin publisistik irsinin ayrı-ayrı aspektlərini araşdırmışlar.Məmməd Cəfər özünün fundamental “Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında onun XX əsrin əvvəllərindəki məktublarını, məqa-lələrini “ilk qələm təcrübəsi” ¹¹ kimi səciyyələndirmişdir.K.Əliyevin isə 1983-cü ildə “Müxbir” jurnalının 8-ci sayında dərc etdirdiyi “Hüseyn Cavidin publisistikası” ¹² adlı məqaləsində (sonralar həmin məqalə K.Əliyevin 10 cildlik seçilmiş əsərlərinin 3-cü cildinə daxil edilmişdir) Hüseyn Cavidin 1904-1916-cı illərdə o dövrün müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuş publisistik əsərlərindən, həmin əsərlərin obyektiv elmi-nəzəri məzmunundan bəhs edilmişdir.

---

¹¹ Cəfər, M. Hüseyn Cavid / M.Cəfər. – Bakı: Azərnəşr, –1960. – 24 s.

¹² Əliyev, K. Hüseyn Cavidin publisistikası // – Müxbir, 1983, №8. – s.22-24

Tədqiqatçı alim Q.Məmmədlinin araşdırmalarına görə, H.Cavidin İranda Cənubi Azərbaycanda “Təcəddüd” qəzetilə əlaqələri olub və orada əsərləri çap olunmuşdur¹³. F.Xəlilovun yazdığına görə, H.Cavid Cənubi Azərbaycanda yaşadığı dövrdə mətbuatda çıxış edib, demokratik ruhlu İran mətbuatı ilə sıx əməkdaşlıq edib. ¹⁴. “Şərqi-Rus” qəzetində şeirləri, məqalələri və məktubları nəşr edilən, “Füyuzat”da cəmi bir dəfə çıxış edən H.Cavid füyuzatçılıq ideologiyasını davam mətbu orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edib. Bu mətbuat orqanlarında onun publisistik məqalələri də çap olunub.

Türkiyə tədqiqatçısı Mustafa Həqqi Türkəqul göstərir ki, H.Cavid Türkiyədə 1909-cu ilin əvvəllərində “Süratül-müstəqim” jurnalı ilə də əməkdaşlıq edib.¹⁵

Akademik Yaşar Qarayev Cavidin Azərbaycan istiqlalına həsr olunan elmi publisistik əsərlərin müəlliflərindən biri ¹⁶ hesab edir.

“Azərbaycan” qəzetilə sıx əməkdaşlıq edən Cavidin adını qəzet fəxrlə çəkirdi¹⁷.

Tədqiqatçı Ə.Saraçlı H.Cavidin AXC dövründə ədəbi-mədəni tədbirlərdə fəal iştirakındandan, mətbuatla əlaqələrindən bəhs etsədə konkret olaraq publisistik fəaliyyəti haqqında heç bir məlumat verməmişdir¹⁸.

---

¹³ Məmmədli, Q. Cavid ömrü boyu: həyat və yaradıcılıq səlnaməsi (1882-1941) / Q .Məmmədli. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – s.95

¹⁴ Xəlilov, F. Hüseyin Cavid Cənubi Azərbaycanda // Cavidşünaslıq. X cild. – Bakı: 2012. – s.55

¹⁵ Mustafa Həqqi Türkəqul. Azərbaycan türk şairi Hüseyin Cavid. – İstanbul: 1953. – s. 17

¹⁶ İstiqlal düşüncəsi Xalq Cümhuriyyəti dövründə: Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət) / məsul redaktor Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – 1998. – s. 115

¹⁷ Cari ədəbi proses: mətbuat, publisistika, poeziya, nəsr, dramaturgiya və tənqid // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət). – Bakı: Elm, – 1998. – s.216

¹⁸ Saraçlı, Ə. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönməində / Ə.Saraçlı. – Bakı: Elm, –2007. –s.60-61

Azərbaycan tədqiqatçılarından bəziləri- İ.Bəktaşi¹⁹, Ə.İbadoğlu²⁰, İ.Rüstəmov²¹ ədibin “Həsbi-hal”, “Müharibə və ədəbiyyat” məqalələrinin geniş şəkildə elmi təhlilini verərək müəyyən qədər H.Cavid publisistikasından bəhs etmişlər.

Lakin bütün bu tədqiqatlara baxmayaraq Azərbaycan jurnalistikası tarixində Hüseyn Cavidin publisistik irsi problemi indiyədək sistemli, kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işinin yazılması məhz bu zərurətdən yaranmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı heç vaxt aktuallığını itirməyən, cəmiyyətin, dövrün haqsızlıqları ilə barışa bilməyən, ömrü boyu xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparan dahi Hüseyn Cavid yaradıcılığı, xüsusən də mətbu irsidir. Araşdırma ilk növbədə 20-ci yüzilliyin əvvəllərində fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarının materialları, arxiv sənədləri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının, cavidşünaslarının əsərləri əsasında aparılmışdır.

Sözsüz ki, zəngin materialların hamısını əhatə etmək mümkün deyildir, buna görə ilk növbədə ən səciyyəvi, xarakterik nümunələrə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı olan elmi-nəzəri ədəbiyyat da tədqiqat obyektı kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın predmeti isə H.Cavidin ədəbi-bədii irsinin Azərbaycan dövrü mətbuatında inikasının yeni baxış prizmasından, müasir metodoloji və ideoloji aspektdən araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas

---

¹⁹ Bəktaşi İ. Hüseyn Cavidin bir məqaləsi // Cavidşünaslıq (araşdırmalar toplusu) Əsərlər. VIII cild / tərtib, transliterasiya, lüğət, ön söz G.Babaxanlı. – Bakı: Proqres, – 2012. – s.182-189.

²⁰ İbadoğlu Ə. H.Cavid müharibə əleyhinə // Cavidşünaslıq. V cild. – Bakı: Proqres, – 2012. – s.47.

²¹ Rüstəmov İ. Hüseyn Cavidin fəlsəfi irsi // Cavidşünaslıq. VI cild. – Bakı: Proqres, –2012. – s. 77

məqsədi H.Cavidin ədəbi-bədii irsinin milli mətbuatda inikasını obyektiv şəkildə araşdırmaqdır. Ona görə də dahi Cavidin adı keçən və onun özünün qələminin məhsulu olan heç bir mətbu yazını diqqətdən kənar qoymamağa çalışmışıq. Təbii ki, dissertasiyanın əsas mövzuna H.Cavidin tədqiqatdan kənar qalan, unudulan publisistikası, ədəbi-tənqidi məqalələri və onun yaradıcılığına ədəbi-tənqidin münasibəti də daxildir. Ədibin elmi-bədii publisistik yaradıcılığı ona görə əsas götürülür ki, bu publisistika milli-mənəvi dəyərlərlə, bəşəri ideyalarla bağlı bir publisistikadır.

Çox geniş və olduqca əhatəli, eyni dərəcədə aktual olan problemin tədqiqi zamanı qarşıya aşağıdakı konkret vəzifələr qoyulmuşdur:

-ədibin mətbu irsinə yeni metodoloji və ideoloji baxışdan yanaşma;

-cavidşünaslığın ədibin mətbu irsinə münasibəti;

-ədibin publisistikasının əsas mövzu dairəsi;

-cavidşünaslığın cəmiyyət həyatına təsir gücünü üzə çıxarmaq;

-insan və cəmiyyət, vətəndaş və dövlət, milli şüur və milli özünüdərk məsələlərinə H.Cavidin münasibətini aydınlaşdırmaq.

Dissertasiyada cavidşünaslıqla bağlı olan bütün aspektlərin təhlilinə cəhd göstərilib, obyektivlik prinsiplərinə əməl edilib.

Tədqiqatın metodları. Qarşıya qoyulan məqsədin açılması, əsaslandırılması üçün müxtəlif tədqiqat metodlarından, o cümlədən tarixi-xronoloji tədqiqat, müqayisəli təhlil və təsvir üsullarından istifadə edilmişdir. Təbii, tədqiqatda müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının elmi-nəzəri təcrübəsinə istinad edilməklə yanaşı, bir sıra türkiyəli tədqiqatçıların, alimlərin, filosofların əsərlərinə də müraciət olunmuşdur.

Müdafiyyə təqdim edilən əsas müddəalar:

-H.Cavidin təhsil illərindən başlayaraq ədəbi mühitə bağlılığı;

-XX əsrin əvvəllərində H.Cavidin mətbuatda publisistik fəaliyyət dairəsi, füyuzatçılar və realistlərlə qarşılıqlı münasibətləri;

-Cavidin Yaxın Şərq ölkələrindəki (İran, Türkiyə) publisistik irsinin araşdırılması;

-H.Cavidin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatı ilə əlaqələri;

-Sovet dövründə H.Cavidin publisistik irsinə obyektiv (1926-cı illərə qədər) və qərəzli münasibətin (1937-ci illər) təzahürləri;

- Hüseyn Cavidin bədii irsinin – lirik-romantik şeirlərinin, “Azər” poemasının, dramaturgiyasının Azərbaycan mətbuatında inikası və ədəbi tənqidin bu irsə münasibəti;

-Sovet dövründə H.Cavidin yaradıcılığına qismən obyektiv yanaşmanın təzahürü;

-Müstəqillik illərində Cavidin şəxsiyyətinə, yaradıcılığına, publisistik irsinə münasibətdə baş verən əsaslı dəyişikliklər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya mövzusunun əsas elmi yeniliyi tədqiq edilən problemin aktuallığına əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Məhz bu dissertasiyada ilk dəfə olaraq böyük ədib H.Cavidin uzun illər tədqiqatdan kənar qalan, unudulan publisistikası, ədəbi-tənqidi məqalələri və onun yaradıcılığına ədəbi-tənqidin münasibəti geniş şəkildə təhlil edilib. Bu tədqiqat ədibin 1903-cü ildən 1937-ci ilin ortalarına qədər mətbuatla bağlılığını xüsusi bir mərhələ kimi səciyyələndirməklə onun özünəməxsus keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır. Odur ki, ədibin milli mətbuata münasibəti və mətbuatın ona münasibəti məsələsi bütün siyasi-ideoloji prizmadan uzaq, obyektiv şəkildə araşdırılmış, mətbu irsi tədqiq edilmiş, bu haqda söz demiş müxtəlif nəsillərin, peşə sahiblərinin nümayəndələrinin fikir və rəylərinə, hətta xatirələrinə də yer verilmişdir. Həmçinin, H.Cavidin müxtəlif mətbu orqanlarında çap olunan publisistik məqalələrinə və onun

yaradıcılığı haqqında olan ədəbi-tənqidi məqalələrə istinad edilmişdir.

Ədəbi meyarların, metodoloji qiymətləndirmənin dəyişildiyi müstəqillik dövründə ədibin mətbu irsi istiqlal məfkurəsinə uyğun tədqiqata cəlb edildi, xüsusən də publisistikası. Çünki bu publisistik məqalələr milli-mənəvi dəyərləri, müstəqillik ideyalarını, vətən, torpaq, türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarını təbliğ edən motivlərlə zəngindir. Onu da qeyd edirəm ki, 1960-70-ci illərdə cavidşünaslar tədqiqatlarında ədibin publisistikası haqqında qısa da olsa məlumat veriblər, amma bu yanaşma tərzini marksist-leninçi ideologiya və metodologiyaya uyğundur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya nəzəri əhəmiyyəti ilə yanaşı, praktik əhəmiyyətə də malikdir. Elmi araşdırmaların, ümumiləşdirmələrin nəticəsi cavidşünaslıq tarixinin digər mərhələlərinin öyrənilməsində, həmçinin orta məktəb dərslərlərində və ali məktəblərdə oxunan mühazirələrdə, ədəbiyyatşünaslıq və mətbuatşünaslıq tarixinə dair hazırlanan dərslər vəsaitlərində istifadə olunub. Tədqiqatın elmi-metodoloji əsasında görkəmli alimlərin, ədəbiyyatşünasların, cavidşünasların ümumnəzəri əhəmiyyət kəsb edən fikirləri, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və cavidşünaslığının əsas təhlil prinsipləri dayanır.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və elmi nəticələri məqalələrdə, tezislərdə və konfrans materiallarında əks olunub. Həmin məqalə və tezislər beynəlxalq və respublika konfranslarındakı məruzələrdə öz əksini tapmış və dərc edilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı ayrıca monoqrafiya və dərslər vəsaiti nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin "Mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları" kafedrasında yerinə yetirilib. Dissertasiyanın mövzusu Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin Elmi Şurasının 03 iyul 2013-cü il tarixli iclasında (protokol № 6) "Hüseyn Cavid və mətbuatın aktual

problemləri” adında filologiya elmləri doktoru dissertasiyasının mövzusu kimi təsdiq olunmuşdur. Həmin mövzu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili Əlaqələndirilməsi Şurasının Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasının 11 iyun 2013-cü il tarixli iclasında (protokol № 21) təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya giriş (21273), I fəsil (155221), II fəsil (117587), III fəsil (90735), IV fəsil (61105), nəticədən (12491) ibarət olmaqla ümumi həcmi (458349) işarə, 269 səhifədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işin metodologiyası, məqsəd və vəzifələri açıqlanmış, mövzunun işlənmə dərəcəsi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, araşdırmanın obyektı və predmeti, mövzunun nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, araşdırmanın empirik (təcrübi) bazası, işin quruluşu və aprobeşiyası haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “**Hüseyn Cavidin mətbuatla əlaqələri və onun tədqiqi məsələləri**” adlanan birinci fəslində H.Cavidin 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında, mətbuatında, ədəbi və mədəni mühitində özünəməxsus yeri və rolu nəzərdən keçirilir. H.Cavidin yaradıcılığı geniş, hərtərəfli olduğundan onun yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatlar da müxtəlif istiqamətləri-fəlsəfəni, teatrşünaslığı, pedaqoqikanı əhatə edir.

Birinci fəslin birinci paragrafı “*H.Cavidin təhsil illəri və ədəbi mühitə gəlişi*” adlanır. İlk təhsilini mollaxanada alan H.Cavid sonra təhsilini görkəmli maarifpərvər ziyalı, pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqinin yeni tipli “Məktəbi-tərbiyə” adlı məktəbində davam etdirib. H.Cavid məhz bu məktəbdə oxuyarkən ilk dəfə bədii yaradıcılığa başlamış və bu istedadı duyan M.T.Sidqi onun ilk müəllimi, istiqamətvericisi olmuşdur. 1898-ci ildə “Məktəbi-tərbiyə”ni müvəffəqiyyətlə bitirən H.Cavid elə həmin il böyük qardaşı Məhəmməd Rasizadənin yanına-

Təbrizə gedərək, orada “*Talibiyyə*” mədrəsəsində oxumağa başlayır”²².

Cavidşünas M.Cəfərin yazdığına görə isə, “*H.Cavid 1903-cü ildə ali təhsil almaq üçün İstanbula gedir*”²³. Tədqiqatçı jurnalist Qulam Məmmədli isə yazırdı ki, H.Cavidin “1904-cü il 5, 23 yanvar və 21 may tarixində “Şərqi-Rus”da çap olunan məktub və məqalələrindən bəlli olur ki, “*Cavid hələ 1904-cü ilin may ayında Urmiyədə yaşamışdır*”²⁴. Nə araşdırılan arxiv sənədlərində, nə də dövrü mətbuatın səhifələrində H.Cavidin 1903-cü ildə İstanbulda oxumağını təsdiq edən faktlarla rastlaşmadıq. Amma onun 1906-cı ildə İstanbula təhsil almağa getməsinə və təhsil almasını təsdiq edən bir neçə tutarlı mənbə var.

Deməli, H.Cavid 1906-1909-cu illərdə İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmiş və bu qədim elm ocağında görkəmli türk alimləri, pedaqoqları ilə yanaşı, tanınmış siyasi xadimlərlə də görüşmüş, onlardan dəyərli məsləhətlər almış və idealist fəlsəfənin sirlərinə yiyələnmişdir.

A.Şaiq xatirələrində yazırdı ki: “*Cavid burada məşhur türk filosofu və şairi Rza Tofiqdən xüsusi olaraq ədəbiyyat, fəlsəfə dərsləri almışdır*”²⁵. Bunlar H.Cavidin sonrakı ədəbi yaradıcılığının, fəlsəfi görüşlərinin, türkçülük ideyalarının formalaşmasında, təbliğində mühüm rol oynayıb.

H.Cavid istər Təbrizdə, istər İstanbulda oxuduğu illərdə tək-cə təhsil almaqla kifayətlənmir, həm də dövrü mətbuatı izləməklə, ətrafda baş verən ictimai-siyasi, mədəni hadisələrə müdaxilə etməklə də məşğul olurdu. Təbrizdən müəllimi M.T.Sidqiyyə göndərdiyi məktublarda onun dövrü mətbuata olan

---

²² Məmməd, C. Hüseyin Cavid / C.Məmməd -Bakı, Azərneşr,- 2016,- s.42

²³ Məmməd, C. Hüseyin Cavid / C.Məmməd -Bakı, Azərneşr,- 2016,- s.45

²⁴ Məmmədli, Q. Cavid ömrü boyu:həyat və yaradıcılıq salnaməsi(1882-1941) Bakı:Yazıçı, 1982,- s.29

²⁵ Şaiq A. Xatirələrim. - Bakı: Uşaqgəncneşr,- 1961, -s.201

marağı aşkarlanır. Məsələn, 1898-ci il 17 iyun tarixli məktubunda yazırdı ki: “*Nasiri*” *ruznaməsini alıb oxuyuram*”.²⁶ 1903-cü il 28 iyul tarixli məktubunda da müəlliminə qəzetləri çətinliklə əldə etməsindən yazırdı: “Tərcüman”dan bir xəbər yoxdu. Bilmirəm, bəlkə İrana buraxmırlar. “*Sürəyya*”, “*Şərqi-rus*” *qəzetlərini qonşum irəvanlı Kazımovlardan alıb, gecələr oxuyuram*”²⁷.

Çox gənc yaşlarından dövrü mətbuatla əməkdaşlığa başlayan H.Cavidin ilk mətbu çıxışı “Şərqi-rus” qəzetində olub. Hələ tələbə ikən “Şərqi-rus”un 1904-cü il 5 yanvar tarixli sayında “Ağayi Hüseyn Rasizadə Naxçıvani” imzası ilə bir publisistik məqaləsi çap olunub. Məqaləni H.Cavid onun üçün çox əziz olan müəllimi M.T. Sidqinin vəfatı münasibəti ilə yazmış və Sidqinin mədəniyyət, maarif, elm sahəsində etdiklərini yüksək qiymətləndirərək: “Elə bilirəm ki, həqiqətdə mənim öz atam vəfat edib”-deyərək bu ölümdən çox təəssüf hissi keçirdiyini bildirirdi.

Müəllif daha sonra qəzetin 21 may, 14 iyun, 27 avqust 1904-cü il tarixli saylarında “mərifət və maarifə sahib” olmaq üçün yeni üsullu məktəblərin açılmasının, məktəblərdə dünyəvi elmlərin geniş təbliğ edilməsinin və ana dilinin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edən bədii-publisistik məqalələrini çap etdirib.

Publisist “Şərqi-rus”un 21 may 1904-cü il tarixli sayında “Urmiyədən” sərlövhəli məqalədə: “*Elmdir ki, ətfali-xürdsali növnihal vəzifə gülşəni-kamalda cubbari-zülali-maarif vasitəsilə sirab etdirib, abü həvayi-insaniyyətlə nəşvünüma verib, gunəgun ülum və fənun əsmarilə cəlvələndirib, qəlbini rövşən qılıb ixtiraati-cədidə və tərəqqiyyəti-mütəəddidə sahibi edir*”²⁸ söyləyərək elmə, tərəqqiyə sahib olmağa çağırır, alman, ingilis filosoflarına istinad edərək, elmin insanın tərbiyəsində də böyük rol oynadığını bildirirdi.

---

²⁶ Məmmədli, Q. Cavid ömrü boyu.- Bakı: Yazıçı, -1982,-s.26

²⁷ Məmmədli Q. Cavid ömrü boyu.-Bakı: Yazıçı, -1982, -s.27-28

²⁸ Hüseyn, C. Urmiyədən. // Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Tərtib edən: Turan Cavid Redaktoru: Teymur Kərimli. -Bakı, “Lider nəşriyyat”, -2005, - s.184

Gənc publisistin “Şərqi-Rus”un 27 avqust 1904-cü il tarixli sayında çap olunan “Naxçıvandan təbsirə” adlı məqaləsinin dili birinci və ikinci məqalələrinin dilinə nisbətən ağırdır. Əksər cümlələri iri həcmli olmaqla yanaşı, həm də çox mürəkkəbdir. Lakin məqalənin ideyası aydın və diqqətəlayiqdir. Müəllif ana dili ilə yanaşı, digər dillərin də öyrənilməsinə tövsiyə edərək sonunda belə nəticəyə gəlir ki, *“savadlı, məlumatlı olmaq üçün bu çox vacibdir, inkişaf və tərəqqi üçün isə zəruridir”*²⁹.

H.Cavid ilk dəfə 1904-də “Şərqi-Rus” qəzetindən başlamış 1937-ci ilin may ayına kimi Azərbaycanda çap olunan əksər qəzet və jurnallarda şeirləri, pyesləri ilə yanaşı, publisistik məqalələri ilə də çıxış edib.

Birinci fəslin ikinci paragrafı *“XX əsrin əvvəllərində H.Cavidin mətbuatda publisistik çıxışlarının əhatə dairəsi (“Həqiqət”, “İqbal”, “Açıq söz” və s.)”* adlanır. H.Cavidin “İttifaq”, “Həqiqət”, “İqbal”, “Məktəb”, “Şəlalə”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “İstiqlal”, “Azərbaycan füqərası”, “Yeni fikir”, “Yeni yol”, “Ədəbiyyat”, “Zəhmət” və s. qəzet və jurnallardakı fəaliyyəti bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir. Müəllif burada bədii publisistikanın ən önəmli, ustad nümunələrini ortaya qoymaqla, özünəməxsus xüsusiyyətlərindən ustalıqla istifadə edib. Bədii detallar, daha inandırıcı tapıntılar, oxucuya ünvanlanmış faktlar, tövsiyələr, məsləhətlər, məzmun və bir sıra digər keyfiyyətlər onu daha da kamilləşdirir, sənət səviyyəsinə yüksəldir. H.Cavidin publisistikası həm milli-mənəvi dəyərlərə, həm də bəşəriyyətə, başqa dinlərə və dillərə saygı ideyalarına söykənir.

25 dekabr 1909-cu ildə Bakıda Üzeyir Hacıbəylinin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan “Həqiqət” qəzetində H.Cavidin ilk yazısı 27 dekabr 1909-cu tarixli sayında çap olunan “Balaxanı yolunda” adlanır. Balaxanı neft mədənlərinə həsr edilən bu yazını

---

²⁹ Hüseyin, C.. Naxçıvandan təbsirə.// Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cild. V cild. Tərtib edən: Turan Cavid Redaktoru: Teymur Kərimli.- Bakı, “Lider nəşriyyat”,-2005, -s 189

tədqiqatçı alim Q.Məmmədli janr etibarı ilə *“kiçik səhnəcik kimi yazılmış ilk pyesi”*³⁰ adlandırır.

Ədibin ikinci yazısı isə qəzetin 4 yanvar 1910-cu il tarixli sayında çap olunan *“Naxçıvanda nə gördüm?”* adlı bədii-publisistik məqaləsi və *“Həmiyyət qurbanları”* sərlovhəli şeiridir. Publisist yazırdı: *“Naxçıvan on beş il əvvəl cəhalət uyqusundan diksinmək ehtiyacını duydu, maarif dairəsinə girmək istədi. Milli məktəb təsis etdi, mərhum Sidqi sayəsində”*³¹.

“Naxçıvana nə lazım?” adlı publisistik məqaləsində müəllif yenə də məktəb, maarif məsələlərindən bəhs edir. O zaman bu elə bir aktual mövzu idi ki, bir-iki məqalədə bu mövzunu şərh etmək çox çətin olardı. Müəllif bu məqaləsində ibtidai təhsilin, milli məktəblərə üstünlük verilməsinin məcburiliyindən, təcrübəli, savadlı müəllimlərin hazırlanmasından, bunun üçün xaricdə təhsil almağın zəruriyyətindən və ən nəhayət Naxçıvanda, Ordubadda yeni üsullu məktəblərin açılmasını, insanlarda məktəbə maraq oyatmağın vacibliyini tövsiyə edir. Əslində, bunlar o zaman tək-cə Naxçıvana deyil, bütün Azərbaycana lazım idi.

Təhsilin keyfiyyətli alınmasında müəllimlərin daha böyük rol oynadığını vurğulayan H.Cavid müəllimlərlə bağlı mövzunu *“İqbal”*da da davam etdirdi. *“İqbal”*ın 18 may 1912-ci il tarixli sayında müəllimlər haqqında yazdığı məqalədən bəlli olur ki, *“Zira biz uşaqların ruhunu tərbiyə edib məişət və səadət yoluna salık edən böylə qeyrətlimüəllimlər deyilmi? Türklük və islamıyyət hisslərini bizim qəblərimizdə cəygir edən, böylə millətpərvər müəllimlər deyilmi?”*³².

H.Cavid pedaqoq olduğu üçün bu mövzuların şərhini daha böyük ustalıqla açə bilirdi. *“Həqiqət”*də çap olunan 26 çıxışımdan

---

³⁰ Məmmədli, Q. Cavid ömrü boyu. -Bakı, Yazıçı, -1982,-s.42

³¹ Hüseyin, C. Naxçıvanda nə gördüm ? //Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Tərtib edəni: Turan Cavid Redaktoru: Teymur Kərimli.- Bakı, *“Lider nəşriyyat”*, -2005, - s 190

³² Hüseyin, C. Mirzə Abdulla Məhəmmədza, də yaxud(A.Sur) Abdulla Tofiq // Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Tərtib edəni: Turan Cavid Redaktoru: Teymur Kərimli. -Bakı, *“Lider nəşriyyat”*, - 2005, -s 224

(bunlardan əksəriyyəti publisistik məqalədir) 15-i məktəb, maarif, ana dili, təlim-tərbiyə mövzusunda həsr edilib. Gənc nəslin təlim-tərbiyəsində ətraf mühitin də böyük rol oynadığını vurğulayan publisist yazırdı: *“Ailə, məktəb tərbiyəsindən başqa bir də tərbiyəyi-ümumiyyəyə vardır ki, məktəb təhsili ikmal edildikdən sonra 35-40 yaşına qədər insanda davam edir. Bu tərbiyə yalnız mühiti-ümumiyyəyə race bir tərbiyədir”*³³.

H.Cavid ailə-məişət mövzusunda yazdığı publisistik məqalələrində ailə-məktəb birliyinin sıx əməkdaşlığına çox önəm verirdi. Məktəb və ailə ilə bağlı kiçik bir nüans da onun diqqətindən qaçmazdı. Aradan bir əsrdən çox zaman keçməsinə baxmayaraq ailə, məktəb mövzusu bu gün də aktualdır. Deməli, bu bir daha sübut edir ki, H.Cavidin publisistikası həmişəyaşardır.

Ölkədə qız məktəblərinin açılmasını, qızların təhsilə cəlb edilməsini H.Cavid tərəqqinin əsas amili olduğunu həm bir publisist kimi, həm də pedaqoq kimi arzulayırdı: *“... Tərəqqinin ilk vasitəsi qadın və qız məktəbləridir”*- söyləyən publisist “İqbal” qəzetinin 25 may tarixli saylarında daha geniş davam etdirərək yazırdı: *“Əcaba?! Qızlar, oğlanlara nisbətən maddiyyatda ikidə bir həqqi-vərasətə malikdir. Rəsuli-əkrəm təlim və tərbiyədə heç fərq qoymadığı halda təhsili-elmi kişiyyə, övrətə müsəvi bir surətdə fərz buyurduğu təqdirdə, nəsil olur ki, böylə bir əmri-müqəddəsi hiç məsabəsində tuturuq.”*³⁴.

H.Cavid “İqbal”da publisistik məqalələrini əsasən “Müxbir” və “Növrəs” imzaları ilə yazıb. Bu yazılar Tiflisdə işlədiyi “İttifaq” məktəbinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. “Növrəs” imzalı, “İttifaq” məktəbinə bir nəzər” sərlövhəli məqaləsini oxuyarkən hiss olunur ki, müəllif bu mövzu haqqında qəzetin əvvəlki

---

³³ Hüseyin, C. Təlim və tərbiyə haqqında//Azərbaycan publisistikası antologiyası. /Tərtib edən: C.Bəydilli (Məmmədov) - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007,-s.585

³⁴ Hüseyin, C.. Həsbi-hal-3.// Hüseyin Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Tərtib edən: Turan Cavid Redaktoru: Teymur Kərimli.- Bakı, “Lider nəşriyyat”,- 2005, -s 202-203

saylarında da bəhs edib. Qəzetin 1914-cü ilin axırlarındakı saylarına nəzər saldıqda “Növrəs” və “Müxbir” imzaları ilə rastlaşmadıq. Bu haqda Q.Məmmədli yazırdı: “1914-cü ilin axırlarında Cavid Tiflisi tərk edib Bakıya köçür. Bununla da “İttifaq” məktəbi haqqında Müxbir ilə Növrəsin məktubları “İqbal”ın səhifələrindən yox olur”³⁵. O, “İqbal” bağlandıqdan sonra ara-sıra “Yeni iqbal”, “Sədayi-Qafqaz”, “Qurtuluş”, “Bəsirət” mətbu orqanlarında da çap olunub. H.Cavid bu vaxt, yəni 1915-ci ildə artıq Bakıya köçmüşdür.

H.Cavid “Açıq söz”də əsasən bir publisist kimi çap olunmuşdur. “Xalq arasında yeniliyi, maarifi təbliğ edən insanlara xüsusi rəğbət bəslə-yən H.Cavid yaradıcılığında da onlara yüksək qiymət verirdi.”³⁶ Publisistin qəzetin 9 iyun 1917-ci il tarixli sayında “M.Qurbanəli Şərifzadə” başlığı altında nekroloqu çap edilib. Son dərəcə böyük ehtiram və sevgi, sayğı ilə yazılan məqalə həm dil-üslub baxımından sadə və anlaşılıqlı, həm də gənclərə böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə təsir edə biləcək bir məqalədir.

“Açıq söz”ün 1915-ci il 25-26 oktyabr tarixli saylarında H.Cavidin məşhur “Müharibə və ədəbiyyat” sərlövhəli məqaləsi çap olunub. Müharibəni, savaşı heç zaman qəbul etməyən publisist onu sağalmaz bir bəlaya, tauna bənzədirdi.

Publisist bu məqaləsində Şekspir, Herbert Spenser kimi böyük filosofların sarsılmaz, kəskin fəlsəfələrinin bütün xalqının ruhunda böyük və səmimi təsirə malik olduğunu qeyd edir. Ədib burada Nitsşe fəlsəfəsinə, Tolstoy sənətinə olan sevgisini vurğulayır və onların Rusiya, Almaniya üzərində oynadığı müvəffəqiyyətli rolu yüksək qiymətləndirir.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı “Hüseyn Cavidin füyuzatçılarla əlaqələri, fəlsəfi-siyasi düşüncələri və realistlərə münasibəti” adlanır. Əksər tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, 20-ci

---

³⁵ Məmmədli, Q. Cavid ömrü boyu.- Bakı: Yazıçı, -1982, -s.21

³⁶ Həsənova S.”Açıq söz” qəzeti və Hüseyn Cavid // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası.2013,№ 4,s.172

yüzcilliyin mətbuatı çox zəngin, rəngarəng olsa da, ədəbi məktəb səviyyəsinə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” yüksələ bilib. *“Bir tərəfdən Mirzə Cəlil, Sabir və onların məslək dostları, digər tərəfdə isə Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid yetişərək”*³⁷.

Son 20-30 il ərzində ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr də bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılıq problematikasında turançılığın tərənnümü əsas amillərdən biridir. Sovet dövründə də bu ideologiyanın daşıyıcıları, o cümlədən H.Cavid də panislamizm, pantürkizm adı ilə 1937-ci ilin qurbanı oldu. Əslində, təkcə sovetlər dövründə deyil, elə indinin özündə də Qərbdə ona mürtəcə damğası vurmağa adət ediblər.

H.Cavidin realist ədəbi məktəbin nümayəndələrinə, xüsusən də dahi Mirzə Cəlil yaradıcılığına və şəxsiyyətinə çox böyük hörmətlə yanaşib. 1916-cı ildə ilk dəfə Bakıda M.Cəlilin “Ölülər” pyesinin tamaşasına baxan H.Cavid təəssüratını belə bildirmişdir: *“Ölülər” son komediyalarımız içində parlaq bir mövqe tutu*³⁸ O, bu mövzuda “Tuti” jurnalının 7 may 1916-cı sayında da çıxış edərək əsər və tamaşa haqqında xoş sözlərini bildirir. 1917-ci ildə M.Cəlil “Cümhuriyyət” məqaləsində hüriyyətdən yazdığı bir vaxt, H.Cavid də 1917-ci ildə “Şeyda” pyesində “İştə səadət günəşi parlayır, hüriyyət pərisi gülümsəyir”, - deyirdi. “Füyuzat”da cəmi bir dəfə çıxış edən H.Cavid füyuzatçılıq ideologiyasını davam etdirən “Şələlə”, “İqbal”, “Tərəqqi”, “İttifaq”, “Həqiqət”, “Açıq söz”, “Qurtuluş”, “Bəsirət” və “İstiqlal” kimi demokratik ideyaların təbliğatçısı olan mətbu orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edib. Bu mətbuat orqanlarında H.Cavidin pyesləri, şeirləri ilə yanaşı, publisistik məqalələri də çap olunub.

---

³⁷ “Həyat və meyli-fyuzat” //Füyuzat (1906-1907). –Bakı: Çəşoğlu,-2007, -s.4.

³⁸ Hüseyn, C. Ölülər.//“Açıq söz” qəzeti, 1916. 1 may № 173, s.3

Milli hiss və milli düşüncə atributlarını ardıcıl tərənnüm və təbliğ edən H.Cavidin “Şəlalə” jurnalında çap olunan “Sevinmə, gülmə, quzum!” şeiri o zaman dövrü mətbuatda ədəbi-tənqidi diskussiyaya səbəb olub. “Şəlalə”nin redaktoru X.X. Səbribəyzadənin “İqbal”ın 17 mart 1913-cü il tarixli sayında “Açıq cavab” sərlövhəli “Hüseyn Cavid Əfəndiyə...” məktubu verilib. Məktubda “Şəlalə”nin redaktoru şairin şeirinə müdaxiləsində haqlı olduğunu cəhdlə oxucusuna inandırmağa çalışır.

H.Cavid də öz fikirini, ədəbi mülahizələrini məktub və cavab formasında bildirərək, burada da klassik üsluba sadiq qalmışdı. Məsələn, M.F.Axundovun “Əkinçi” qəzeti haqqında H.Zərdabiyə məktubları, F.Köçərlinin, M.Cəlilin, M.Ə. Sabirin, A.Şaiqin və başqalarının dövrün digər ziyalılarına məktubları. Bu həm də ondan irəli gəlirdi ki, dövrün ziyalıları bu məsələlərə daha ciddi yanaşmış və ədəbi əməkdaşlıq etmiş, fikirlərini ədəbi mübahisələrlə bildirmişlər.

Birinci fəslin dördüncü paragrafı *“İran, Türkiyə ictimai-siyasi mühiti və dövrü mətbuatdakı çıxışları”* adlanır. H.Cavidin İranda “Təcəddüd” qəzetində çap olunması haqqında illər sonra tədqiqatçı alim Q.Məmmədli yazırdı: “1941-46-cı illərdə “Vətən yolunda” adlı ordu qəzetində işlədiyim zaman, Təbrizdə, öz maarifçiliyi və ədəbiyyatşünaslığı ilə məşhur olan Hacı Məhəmməd Naxçıvani ilə tanış oldum. O, Cavid haqqında söhbət edib deyirdi: “...1918-ci ildə Hüseyn Cavid Təbrizə gəldi. O vaxt Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin “Təcəddüd” qəzetində Cavidin şeiri çap edildi.”³⁹

H.Cavid hələ İranda tələbə olarkən buradakı dövrü mətbuat ilə də maraqlanıb. Bu haqda onun İrandan sevimli müəllimi M.Sidqiyyə göndərdiyi 28 iyul 1903-cü il tarixli məktubundan da bəlli olur ki, *“Onlar Təbrizdə Seyid adlı bir həkimin köməkliyi ilə hər axşam “Nasiriyyə”, “Təbriz”, “Şərəfət”, “İzzət”, “İran”,*

---

³⁹ Məmmədli, Q.Cavid ömrü boyu.- Bakı: Yazıçı, -1982, -s. 95

“Sürəyyə” qəzetlərini oxuyub müzakirə edirlər”⁴⁰ “Sürəyya” “son dərəcə inqilabi ruhlu” və “ictimai şüurun oyanmasına səbəb olan”⁴¹ qəzet olduğu üçün H.Cavidin daha çox mütləq etdiyi qəzetlər idi.

Beləliklə, İranda demokratik ruhlu mətbuatı H.Cavidin dünyagörüşünə təsir göstərmiş o, burada yalnız təhsil almaqla, şeir yazmaqla kifayətlənməyib, həm də İranda baş verən siyasi, ictimai, mədəni hadisələrlə də maraqlanıb, onlara münasibətini bildirib. H.Cavidin mətbuat da ilk çıxışı da o hələ Cənubi Azərbaycanda yaşadığı dövrə təsadüf edir. Onun bu zaman Tiflisdə çap olunan “Şərqi-Rus” qəzetində şeirləri, məqalələri və məktubları nəşr edilib.

İranda mədrəsə təhsilini başa vurduqdan sonra H.Cavid daha mükəmməl təhsil üçün üz tutur Türkiyəyə. Məktublarından birində “Mənə elm lazımdır, şəhadətnamə lazım deyildir” yazan H.Cavid burada təhsil məsələsinə çox ciddi yanaşır.

H.Cavid Türkiyədə olarkən, yəni 1909-cu ilin əvvəllərində burada çap olunan “Süratül-müstəqim” jurnalı ilə də əməkdaşlıq edib.

“Türkiyədə qaldığı dörd sənə ərzində yazdığı şeirlərilə şairi heç də verimli saymaq olmaz. Çünki bu dörd sənə ərzində Cavid yalnız 20-yə qədər şeirin müəllifi idi.”⁴²

İstər İran, istər Türkiyə mühiti, burada dərs aldığı müəllimlərin, tanış olduğu insanların gənc H.Cavidin dünyagörüşünə, bilik səviyyəsinə, həyata baxışına çox müsbət təsir göstərmişdir. Onlardan Səid Səlmasinin, Məmmədli Tərbiyyətinin, Mirzə Məmmədəlinoxanın, Ömər Naci bəyin, Ziya Göyölpın, Rza Tofiqin adlarını çəkə bilərik.

Birinci fəslin beşinci paragrafı “H.Cavid və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatı” adlanır. 1918-ci ildə

---

⁴⁰ Məmməd, C. Hüseyin Cavid. -Bakı: Azərənəşr, 1960, -s. 24

⁴¹ Xəlilov, F.Hüseyin Cavid Cənubi Azərbaycanda// Cavidşünaslıq. X cild (araşdırmalar toplusu). Bakı, -2012,- s.55

⁴² Mustafa Həqqi Türkəqul. Azərbaycan türk şairi Hüseyin Cavid. - İstanbul, 1953, -s. 17

türk-müsəlman Şərqi dördüncü olaraq parlamentli respublika-Azərbaycan Demokratik Respublikası quruldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti “yalnız siyasi fikir meydanında deyil, ədəbi düşüncədə də öz mövcudluğunu” təsdiq edir. H.Cavid Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə ayrıca əsər yazmasa da, bu dövrdə ictimai, mədəni işlərdə çox yaxından köməklik edərək, bir daha sübut edib ki, o, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsini alqışlamış və onun təbliğatçısı olmuşdur. *“Yaradıcılığını, amalını milli istiqlalın, türkçülüğün, turançılığın təbliğinə yönəlmiş H.Cavid Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsini bütün varlığı ilə dəstəkləmişdir”*⁴³. Məsələn, ölkədə yeni yaranan “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyətinin yaranmasına yardımçı olmaqla yanaşı, o zaman fəaliyyətdə olan ədəbi komissiyaların işində fəallıq göstərir, Azərbaycan müəllimlər iclasında idarə heyətinə üzv seçilir, iki ay sonra isə pedaqoji fəaliyyətindəki fəallığı nəzərə alınaraq Azərbaycan Müəllimlər Konfransında Təlifat heyətinə seçilir, Bakıda hazırlıq kurslarında ədəbiyyatdan dərs deyir, az bir müddət qız məktəbində şəriət müəllimi işləyir, Darülmüəllimin-Bakı Müəllimlər Seminariyasında dərs verir, A.Şaiqlə birlikdə 1919-cu ildə “Ədəbiyyat dərsləri” adlı dərslik yazaraq, hökumət mətbəəsində çap etdirir və s.

Bunlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə istər Naxçıvanda, Tiflisdə, istərsə də Bakıda olan ədib yalnız yazmaqla deyil, həm də ədəbi-ictimai tədbirlərdə, cəmiyyətlərdə çox yaxından iştirak etməklə, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla da cümhuriyyətin ideyalarının təbliğatçısı idi. Heç də təsadüfi deyil ki, akademik Yaşar Qarayev onun adını *“Cümhuriyyəti ürəkdən dəstəkləyən və alqışlayan”* ədiblərlə birlikdə çəkir və Cavid *“Azərbaycan istiqlalına, milli dövlətə, türklük idealına və ümumbəşəri islami dəyərlərə hsr*

---

⁴³ Həsənova, S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Hüseyn Cavid.//Bakı Universitetinin Xəbərləri.Humanitar elmlər seriyası.-2013,№ 2,s.216

olunan ən yaxşı ədəbi-bədii, elmi publisistik, fəlsəfi-tarixi əsərlərin müəlliflərindən biri”⁴⁴ kimi dəyərləndirir.

“Azərbaycan” qəzeti fəxrlə onu “Azərbaycanın bənam şairi” -deyə oxucularına təqdim edirdi. Cümhuriyyət dövründə M.Hadi, A.Şaiq kimi romantiklər sırasında Hüseyn Cavid xüsusi yeri tuturdu.

İstər dramaturgiyasında, istərsə də publisistikasında millət, vətən, azad söz, azad cəmiyyət, türkçülük, turançılıq kimi mövzular üstünlük təşkil edən ədib hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsindən əvvəl də bu ideya uğrunda mübarizə aparmışdır, sonra da.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə H.Cavidin əsərlərinin tez-tez uğurlu tamaşa həyatı da dövrü mətbuatda - “Azərbaycan”, “İstiqlal” və s. qəzetlərində əks etdirilib. Ədəbi mühitə “ən çox səs salan “İblis” faciəsi” haqqında dövrü mətbuatda bir çox yazılar çap olunub.

Dissertasiyanın II fəslı **“Azərbaycan milli mətbuatının inkişafına mane olan tendensiyalar və onların ədəbi mühitə təsiri”** adlanır və beş paragrafdan ibarətdir. Fəsilə partiya-sovet mətbuatının əsas funksiyalarından, bu mətbuatın ədəbi qüvvələrin inhisarına çevrilməsindən, rüsdilli mətbuatın ədibin yaradıcılığına münasibətdən və 1930-50-ci illər ittihamlarından bəhs edilir.

İkinci fəslin birinci paragrafı *“Partiyalıq sovet mətbuatının əsas funksiyalarından biri kimi”* adlanır. 1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra ölkədə mətbuat, ədəbiyyat, mədəniyyət vahid ideologiyanın- əvvəl bolşevik, sonra kommunist ideologiyasının təbliğinə səfərbər edilərək, partiya-sovet mətbuatı, ədəbiyyatı sisteminin yaranma prosesi başladı. Beləliklə, bütün təbliğat vasitələri SSRİ məkanında ideoloji çərcivə daxilində fəaliyyət göstərərək vahid informasiya mərkəzindən məlumatlandırıldı və idarə olundu. Siyasi rejim təbliğatın bütün sahələri üzərində

---

⁴⁴ İstiqlal düşüncəsi Xalq Cümhuriyyəti dövründə: Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu// Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət). -Bakı. Elm, -1998, -s. 115

(xüsusən mətbuat və ədəbiyyatın) amansız nəzarət sistemi qoyaraq proletar ədəbiyyatı, mətbuatı uğrunda mübarizəni özünün ədəbi-mədəni siyasətinin baş xəttinə çevirdi.

Hər zaman elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olan H.Cavid yaradıcılığına da hakim ideologiyanın vulqar-sosioloji nöqtəyindən yanaşıldı. *“1920-ci illərin ortalarından, 1940-ci illərin sonlarına kimi Hüseyn Cavid yaradıcılığı və şəxsiyyəti ilə bağlı yazılan çoxsaylı ədəbi-tənqidi, elmi, bədii-publisistik məqalələr, resenziyalar, rəylər birmənalı olaraq H.Cavid yaradıcılığında “ziddiyyət” axtarışında olub.”*⁴⁵ Ədibin yaradıcılığı zamanın-siyasi rejimin ideoloji tələblərini ödəmədiyi üçün mühakimə obyektinə çevrildi. Zaman sübut etdi ki, ideoloji mühitə, zamana uyğun olaraq H.Cavid yaradıcılığını və şəxsiyyətini qiymətləndirmək düzgün deyil. Amma bu ona da əsas vermir ki, sovet dövründə xüsusən də 1920-30-cu illərdə H.Cavid haqqında yazılan bütün tədqiqat əsərlərindən imtina edək. *“Əlbəttə, 20-30-cu illərin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığının metodoloji cəhətdən bütünlüklə səhv istiqamətdə getdiyini söyləmək də olmaz”*⁴⁶.

Amma bu da danılmaz faktdır ki, *“20-30-cu illər tənqidinin metodoloji əsasında dayanan aparıcı prinsiplərdən biri bədii yaradıcılığa sinfi yanaşma olmuşdur. Sovet siyasi rejimi ədəbiyyata ideoloji təbliğat vasitəsi kimi yanaşdığından onun sinfi dünyagörüşü əsasında yaradılması tələbini birmənalı olaraq*

---

⁴⁵ Həsənova, S.Hüseyn Cavid yaradıcılığı və sovet mətbuatının nəzəri-metodoloji prinsipləri// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası "Ədəbiyyat məcmuəsi" Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri-2017, № 1,- s.191

⁴⁶ Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə: dərslik /B.Əhmədov; ümumi red. N.Cəfərov; red. M. İmanov, R. Kamal, Ə.Şamil, Ş.Şamioğlu; rəyçilər. N. Məmmədov, T.Məmməd, T.Mustafayev; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Un-ti II cild.-Bakı: ["Apostrof" Çap Evi], -2010.-, s. 236

irəli sürmüşdür”⁴⁷. Burada yazarın ictimai, siyasi hadisələrə hansı dünyagörüşü mövqeyindən yanaşması əsas götürülürdü və onu proletar yazarına çevirmək üçün ədəbi tənqidin qarşısında duran əsas vəzifə idi. Ədəbi tənqid istədiyinə nail olmadıqda ağır ittiham silahına çevrilirdi və marksist-bolşevik siyasi düşüncəyə əsaslanan vulqar-sosioloji tənqid uzun illər H.Cavidə qarşı amansız oldu.

Bu araşdırmalar içərisində müəyyən mübahisəli məqamları ilə seçilən ilk marksist tənqidçilərdən (M.Quliyev, Ə.Nazim, M.Hüseyn, M.Ə.Ələkbərli və b.), bir qədər sonra isə (M.Arif, C.Cəfərov, M.Cəfər, M.Məmmədov, M.Əlioğlu, Q.Məmmədli və b.), son dövənlərdə isə (Y.Qarayev, B.Nəbiyev, K.Əliyev və b.) fəaliyyəti ilə daha çox səciyyənlənən monoqrafik tədqiqatlar mərhələsi indi də diqqət mərkəzindədir.

İkinci fəslin ikinci paragrafi “*Sovet dövründə H.Cavidin publisistikasına münasibət*” adlanır. 1990-cı illərdən sonrakı araşdırmalarda da ədibin dramaturgiyası, poeziyası əsasən tədqiqat obyektı oldu. Onun mətbuatla bağlılığı, (publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələri) mətbuatın ona və onun mətbuata münasibəti arxa plana keçdi. Bu dissertasiyanın əsas qayəsi isə H.Cavidin publisistikasını, ədəbi-tənqidi görüşlərini, ədəbi tənqidin müxtəlif illərdə ona münasibətini elmi, ardıcıl, əlaqəli, müqayisəli şəkildə öyrənmək, təhlil və təqdim etməkdən ibarətdir. Odur ki, dissertasiya ictimai gerçəklikdə baş vermiş fundamental dəyişikliklərlə şərtlənən və yenidən yazılmasına zəruri ehtiyac duyulan Azərbaycan mətbuatı, ədəbiyyatı tarixi üçün də gərəкли istinad nöqtəsi ola bilər.

1960-70-ci illərdə, hətta 80-cı illərin əvvəllərində H.Cavid haqqında yazılan tədqiqat əsərlərində, elmi, bədii-publisistik məqalələrdə nisbətən müəyyən metodoloji qüsurlar, sosrealizmə sədaqət hissi qalmaqla ədibin publisistikası yenə də diqqətdən kənar qalmışdır. Hətta cavidşünasların H.Cavid yaradıcılığının

---

⁴⁷ Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, istiqamətlər, problemlər.- Bakı. -2015, -s.291

ən yaxşı tədqiqatçısı hesab etdikləri akademik Məmməd Cəfər də onun publisistik yaradıcılığını unudub.

Sovet cavidşünaslığı elmi-tədqiqat mövzusu kimi öyrənilməyi, araşdırıldığı halda, *“H.Cavid publisistikasının araşdırılması geniş şəkildə heç bir elmi araşdırmanın predmetinə çevrilməyib.”*⁴⁸ Amma cavidşünas alim K.Əliyev və Q.Məmmədli əsərlərində qismən də olsa ədibin publisistik məqalələrinin ədəbi-elmi məzmunu haqqında bəhs edib. Q.Məmmədli sonralar bu mövzunu *“Cavid ömrü boyu”* əsərində davam etdirərək bu haqda nisbətən geniş informasiya vermişdir. Bu əsər H.Cavidin 20-ci yüzilliyin əvvəllərində mətbuatla sıx əməkdaşlıq etməsini sübut edən ən qiymətli, ilk yazılan yeganə mənbədir və *“Cavidin həyat və yaradıcılıq yollarına projektor kimi işıq salaraq onu aydınlaşdırın, büllurlaşdırın tədqiqat əsəridir”*⁴⁹.

Ədibin mətbuatla əlaqəsi haqqında A.Şaiq də xatirələrində yazırdı: *“Mən gənc şairin arabir “Tərəqqi” və “Tazə həyat” qəzetlərində “Salik” imzası ilə yazdığı mənzumələrini oxudum”*⁵⁰. *“Tərəqqi”*də H.Cavidin maariflə, elmlə bağlı publisistik məqalələri də var. Amma nədənsə A.Şaiq də bu haqda heç söz açmayıb.

K.Əliyev 1983-cü ildə *“Müxbir”* jurnalının 8-ci sayında *“Hüseyn Cavidin publisistikası”* sərlövhəli məqaləsində yazır: *“Hüseyn Cavid mütəfəkkir şair və dramaturq səviyyəsinə birdən-birə, qəfil sıçrayışla qalxmamışdır. Onun ilk müşayiətçilərindən biri məhz publisistik yaradıcılığı olmuşdur”*⁵¹.

K.Əliyev ədibin publisistikası haqqında yazır: *“H.Cavidin publisistikasının şəbəkəsi hələlik belədir: “Təəssürat”,*

---

⁴⁸ Həsənova S. Publisistikada özünüdərk problemləri //Bakı Universitetinin Xəbərləri.Humanitar elmlər seriyası.-2014, № 3 ,s.186

⁴⁹ İbadullayev, E. Sənətkar ömrünün səlnaməsi.// Cavidşünaslıq. X cild (araşdırmalar toplusu)./ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC, 2012,- s.74.

⁵⁰ Şaiq, A. Xatirələrim.-Bakı: Uşaqgəncnəşr, -1961,- s.123

⁵¹ Əliyev,K. Hüseyn Cavid publisistikası. Müxbir, -1983, jur., № 8,- s.22

“Təəssüf”, “Naxçıvanda nə gördüm?”, “Naxçıvana nə lazım?”, “Həsbi-hal”, “Nakamlıq”, “Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, yaxud A.Sur, ya Abdulla Tofiq”, “Böyük xəsran”, “Bir-iki söz”, “Bir cavab”, “Cavablara cavab, yaxud ikinci və son rica”, “Müharibə və ədəbiyyat” məqalələri ilə yanaşı, “İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadənin ünvanına göndərilən məktublar”⁵².

Tədqiqatçı alim Yavuz Axundlu da “Ədəbi portretlər”də H.Cavidı publisist adlandıraraq yazır: “...H.Cavid həm də publisist kimi tanınmışdır. Bu publisistik məqalələr dövrün mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir”⁵³. Cavidin publisistika ilə məşğul olması İsgəndər Atıllanın “Əsrin şairi” adlı əsərində də vurğulanır. Müəllif yazır ki: “Cavid öz düşüncələrini, narahatçılığını publisistikasında 1904-1917-ci illər arasında yazdığı məqalələrində əks etdirmişdi”⁵⁴.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı “XX əsrin əvvəllərində mətbuatın ədəbi qüvvələrin inhisarına çevrilməsi prosesi” adlanır. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının böyük simalarının yaradıcılığını inkar etmək qətiyyəən düz olmazdı. Məhz bu illərdə C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq kimi ictimai fikir tariximizin formalaşmasında yeri olan yazarlarımız var idi.

Sovet dövrü Azərbaycan tənqidinin bir çox metodoloji qüsurları o dövrün anlamı ilə desək, ümumsovet tənqidi ilə müştərək xüsusiyyətlərə malik idi və sırf sosioloji meyarlara üstünlük verirdi. Sovet tənqidi bəzən dəyərli söz sənətini formalizm ədəbi cərəyanına aid edərək yeni mədəniyyətə yararsız hesab edirdi.

H.Cavid yaradıcılığında əvvəlki illərində olduğu kimi, sovet dövründə də ictimai motivlər, kəskin etiraz və konfliktlər,

---

⁵² Əliyev, K. Hüseyn Cavid publisistikası. “Müxbir” jur., -1983, № 8,- s.22

⁵³ Axundov, Y. Ədəbi portretlər (II nəşri).- Bakı, -2008,- s. 33

⁵⁴ Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Dərslik, 3 cildə, II c., -Bakı, -2010,-s. 190

haqsızlığa, zülmə, xəyanətə qarşı cəsarətli fikirlər üstünlük təşkil edir. Ona görə də ədibin əsərləri həyatidir, burada bolşevizmi, onun ideologiyasını tərənnüm edəcək heç bir amil yoxdur. Əksinə, milliliyə bağlılıq, soy-kökə çağırış, əzəmətli Türk dünyası tarixinə doğru yürüş olduğu üçün ona irad tutan ədəbi-tənqidin ittihamları çox kəskin idi.

1920-30-cu illərdə ədəbi-nəzəri prosesdə müəyyən plüralizm mövcud idi. Müxtəlif ədəbi cəmiyyətlərin ayrı-ayrı mövzularda təşkil etdikləri ədəbi gecələrdə yeni yazılan əsərlərin ədəbi mühakiməsi keçirilirdi. H.Cavidin səhnəyə qoyulan hər bir əsəri “ədəbi məhkəmələr”in, “ədəbi mübahisələr”in mərkəzində dururdu. H.Cavid yaradıcılığı haqqında yazılan bu ədəbi-ictimai mühakimələri bolşevik diktaturasının ədəbiyyata münasibətinin qabarıq təzahürü kimi qiymətləndirmək olar. Çünki bu yazılan əsərlərə qiymət verərkən ədəbi tənqid öz vəzifəsini büsbütün unudaraq, siyasi yönümdə ideologiyanın tələblərindən çıxış edərək bolşevik ruhda dəyərləndirirdi. Belə olduqda isə bu ədəbi mühakimələr yazıçının mühakiməsinə çevrilirdi. Odur ki, “*Cavid yaradıcılığına münasibətdə də bu ideologiyanın tələblərindən çıxış etməyin getdikcə daha ciddi bir şəkil aldığı*”⁵⁵ ədibə qarşı olan hücumları daha qorxulu və amansız edirdi.

İkinci fəslin dördüncü paragrafı “*Rusdilli mətbuatın H.Cavid yaradıcılığına münasibəti*” adlanır. Arxiv sənədlərinə və dövrü mətbuata əsaslanaraq demək olar ki, H.Cavid yaradıcılığına rusdilli mətbuat, əsasən 1922-ci ildən müraciət edib. Bu mətbu orqanları arasında fərqlənənlər, mütəmadi olaraq ədibin yaradıcılığına diqqət yetirən, Bakıda çap olunan “Bakinskiy raboçi”, Tiflisdə işıq üzü görən “Zarya Vostoka” qəzeti və “Plamyä” jurnalı olub. Bəziləri isə ədibin səhnə əsərləri haqqında kiçik elanlar və məlumatlar verməklə kifayətlənib.

---

⁵⁵ Babaxanlı, G.”Cavidşünaslıq” araşdırmalar toplusunun ikinci cildinə ön söz.// Cavidşünaslıq. II cild (araşdırmalar toplusu). Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC,- 2012, , s.5

H.Cavid yaradıcılığı haqqında yazılan məqalə və reseziyaların əksəriyyətinin müəllifi “Bakinskiy raboçi”də Əli Kərimov, “Zarya Vostoka”da isə Əziz Şərif idi.

Dövrün gənc ədəbi tənqidçisi olan Mikayıl Rəfilidə “Çitateli i pisateli” məcmuəsinin 1928-ci il 10 mart tarixli sayında bəzi qələm yoldaşları kimi H.Cavidə “romantik bir burjuaziya yazarı” olmaqla qınayaraq, “yaradıcılığının son dövrlərində krizis keçirdiyini”, “müasir sovet Azərbaycanı ilə ayaqlaşma”⁵⁶ bilmədiyi üçün qınaq atəşinə tuturdu.

Bu məqalə bir daha sübut edir ki, dövrün ədəbi tənqidçiləri, yazarları, ədəbiyyatşünasları hakim partiyanın tələbinə uyğun istər-istəməz H.Cavid yaradıcılığını tənqid etsələr də, sonda yenə onun əsərlərinə teatrda, cəmiyyətdə bir ehtiyac duyulduğunu inkar edə bilmirdilər. Bu idi H.Cavid yaradıcılığının böyüklüyü, aktuallığı.

Tənqidlərin qızgın çağında H.Cavid 1934-cü ildə “Bakinskiy raboçi” qəzetində “Bədii ədəbiyyatın nəşri artırılmalı və sürətləndirilməlidir” adlı məqalə ilə çıxış edərək gənclərin bədii zövqünə xidmət edən ədəbiyyatın yaradılması zəruriyyətindən və kitab nəşrinin sürətləndirilməsi prosesinin əhəmiyyətindən bəhs edirdi.

İstər rus, istər anadilli mətbuatda H.Cavidə qarşı olan ədəbi hücumların çoxu onun guya xalqın həyatına biganə qalmasından, başqa xalqların həyatından mövzu götürməsindən və keçmişə idealizə etməsindən irəli gəlirdi. Odur ki, dövrün tanınmış tənqidçilərinin H.Cavid yaradıcılığına verdiyi təhlillərdə də vulqar-sosioloji yanaşma öz təsirini əks etdirmiş, birtərəfli mövqedən yanaşmağa səbəb olmuşdur. Amma buna baxmayaraq tədqiqatçılar həm də 20-30-cu illəri “Azərbaycanın dahi şairi və

---

⁵⁶ Рафили, М... появляется новая романтическая школа// Cavidşünaslıq. II cild (araşdırmalar toplusu)./ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC, -2012,- s.148

dramaturqu Hüseyn Cavid yaradıcılığının çiçəklənməsi və zirvəyə yaxınlaşma dövrü”⁵⁷ adlandırırlar.

İkinci fəslin beşinci paragrafı “1930-1950-ci illər ittihamları və mətbuat (“Ədəbiyyat qəzeti”, “Kommunist”, “İnqilab və mədəniyyət” və s.) adlanır. Cavidşünasların yazdığına əsasən, H.Cavid haqqında ilk sistemli elmi fikir 20-ci illərə, marksist ədəbi tənqidiyə aiddir. 1920-ci illərin sonu, 1930-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan mətbuatı insanların cəzalandırma, repressiya qurbanı olunma alətinə çevrildi. Jurnalistika bir növ Şura hökumətini sevməyən insanların aşkarlanıb cəzalandırılmasında partiya-sovet orqanlarının köməkçisi funksiyasını daşımağa başladı. Odur ki, elmi-tipoloji təhlilə yad olan “bənzmə” metodu sosializm realizminin prinsipləri ilə öz fəaliyyətini daha da əsaslandırır. Sovet ədəbiyyatının “formaca milli, məzmunca sosialist” olduğunu əsaslandırın müddəa ədəbiyyatşünaslığı daha çox məzmun təhlilinə yönəldirdi. Bəraətdən, H.Cavid ədəbi irsi vətəndaşlıq hüququ əldə etdikdən sonra bəzi tənqidçilər (məs: M.Hüseyn) yazdığı məqalələrində özü-özünü inkar etməyə başlayır. 30-40-cı illərdə H.Cavidi “millətçilikdə” günahlandıran, H.Cavidə qarşı “qərəzkarlığı və birtərəfliyi ilə” fərqlənən M.Hüseyn daha sonralar israrla: “Bu qiymətli irsin taleyini təsadüfi, savadsız “tənqidçilərə” tapşırılmamasını” tövsiyə edərək yazırdı: “*Cavid yaradıcılığının izah və təhlilini bayağı, səthi və təsadüfi adamların öhdəsinə buraxmaq onu düşməyə vermək fikrindən az qorxulu deyildi. Çünki bu cür adamlar ən böyük ədəbi məsələlərin müzakirəsini obivatel baxışları səviyyəsinə endirməkdən başqa bir iş görməyə qadir deyillər*”⁵⁸.

---

⁵⁷ Babaxanlı, G.”Cavidşünaslıq” araşdırmalar toplusunun ikinci cildinə ön söz // Cavidşünaslıq. II cild (araşdırmalar toplusu). Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC,- 2012, -s.5

⁵⁸ Hüseyn, M.Ədəbiyyat və müasirlik//”Azərbaycan” jurnalı, -1959, №1-2, yanvar,-s.11

1930-cu ildən 1940-cı ilə qədər ictimai-siyasi prosesin ən böyük hadisəsi Azərbaycan ədəbi mühitindən də yan keçməyən repressiya oldu. Bu illər ərzində keçirilən ədəbi müşavirələr, qurultaylar yalnız hakim partiyanın siyasi diqtəsi nəticəsində fəaliyyətini qururdu. Burada yaradıcılıq işindən çox siyasi mövqe ortaya qoyulur, müzakirə obyektinə çevrilirdi. Çap edilən məqalələr, yazılar “prokuror iddiası”nı xatırladırdı.

Azərbaycan mətbuatı 1920-ci illərin sonlarından 1960-cı illərin sonlarına kimi belə çətin mənəvi-psixoloji durumda fəaliyyət göstərmiş. Əməkdaşların bir-birinə gizli nəzarəti, danosçuluğa cəlb edilməsi adi hal almışdı. Təkcə jurnalistikanın deyil, ideoloji mübarizənin kəskin şəkli aldığı bir zamanda ədəbi-bədii tənqidin rolu olduqca yüksək idi. Ədəbi tənqid partiyanın onun qarşısında qoyduğu vəzifəni layiqincə yerinə yetirmək üçün yalnız onun prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərirdi. Ədəbi əsərlər bir sənət nümunəsi kimi yox, ideya-siyasi tələblərin vəhdətində təhlil edilirdi.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Hüseyn Cavidin bədi irsi Azərbaycan mətbuatında”** adlanır və üç paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsildə ədibin ilk lirik-romantik şeirlərinin mətbuatda çapından, “Azər” poemasına sovet mətbuatının təzadlı münasibətindən və 1920-30-cu illərdə ədəbi-tənqidin H.Cavidin dramaturgiyasına münasibətindən bəhs edilir.

Üçüncü fəslin birinci paraqrafı *“Lirik-romantik şeirləri mətbuat aynasında”* adlanır. Cavidşünas M.Cəfərin yazdığına görə, H.Cavid ilk şeirini 15 yaşında hələ Naxçıvanda “Məktəbi xeyriyyə”də oxuduğu zaman yazıb. *“Bu şeirdə elə bir ədəbi kəşf yox idi. Lakin bu şeir təsadüfən yazılmamışdı. Şeir intim hissləri ifadə etsə də, gələcəkdə qüdrətli bir söz ustasının, istedadlı bir şairin yetişəcəyindən xəbər verirdi”*⁵⁹.

İstanbul Darülfünündə tələbə olarkən yazdığı “Xuraman-xuraman”, “Pənbə çarşaf”, “Son baharda”, “Dəniz pərisi”, “Ah, yalnız sən” və s. şeirləri ədəbi aləmə istedadlı bir şairin

---

⁵⁹ Məmməd, C. Hüseyn Cavid.- Bakı: Azərneşr,- 1960, -s.30

gəlişindən xəbər verirdi. Onun lirik şeirlərində romantizmin ideya-fəlsəfi əsasları və bədii-estetik prinsipləri öz əksini tapmışdır. Şairin istər ilk qələm təcrübəsi olan fəlsəfi, ictimai məzmun daşıyan lirik şeirləri, istərsə də sonrakı illərdə qələmə aldığı lirik-romantik şeirləri onun *“məfkurə axtarışlarını öyrənmək və aydınlaşdırmaq cəhətdən çox əhəmiyyətlidir”*⁶⁰.

“H.R.Naxçıvani” imzası ilə yazdığı “Hali-əsəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə”dir, şeir 13 aprel 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalında işıq üzü görüb. Şair vətəninin xoş günü üçün oxucusunu maarifə, mədəniyyətə çağıraraq, *“vardır ümid sübh-iqbala”* söyləyirdi. Bəzi tənqidçilər onun bu ümidini yanlış olaraq “dumanlı və mücərrəd”. hesab edirlər

Ədibin lirik şeirləri, əsasən iki qismə bölünür: İctimai-siyasi və aşıqanə. Bunlar arasında ictimai-siyasi məzmununda olan şeirlər üstünlük təşkil edir. Dövrün mühüm hadisələrinə biganə qalmayan, öz fikir və mülahizələrini şeyriyyətin dili ilə söyləyən H.Cavid yaradıcılığında elə bir mühüm hadisəsinə tapmaq olmaz ki, o bunları ya publisistikasında, dramaturgiyasında, ya da lirikasında əks etdirməsin.

H.Cavid lirikasında hüzn, kədər, iztirablar sentimental bünövrədən romantik pafosa yüksələrək döyüşkənlik, mübarizlik, sadıqlıq, cəsarət və hətta üsyankarlıq səviyyəsinə çatırdı.

Ədibin yaşadığı dövr bəşəri problemlərin tüğyan etdiyi bir zaman idi. Tez-tez baş verən inqilablar, çaxnaşmalar, dünya və vətəndaş müharibələri şairin ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri idi. “Məzlumlar üçün”, “Qüruba qarşı”, “Dün və bu gün”, “Hərb və fəlakət”, “Hərb Allahı qarşısında” adlı şeirləri bu mövzulara həsr edilib.

Yaradıcılığında geniş yer tutan müharibə mövzusunə müxtəlif janrlarda müraciət edən ədib 1936-cı ilin sonları, 1937-

---

⁶⁰ Əlioğlu, M. Hüseyin Cavid. Xəyal içində bəşər daim səadət arar.// Cavidə xatırlarkən. (Hüseyin Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu). Tərtib edən: İsgəndər Orucəliyev (Atilla) Redaktorlar: Abbas Zamanov, Həmid Məmmədzadə. Qeydlərin müəllifləri: Abbas Zamanov və İsgəndər Orucəliyev. Lüğətin tərtibçisi: Həmid Məmmədzadə. - Bakı: Gənclik, -1982, - s.193.

ci ilin əvvəllərində yazdığı “İblisin intiqamı” adlı “publisist dramı” da bu baxımdan xarakterikdir. Odur ki, ədibin bəşəri ideyaları, onun humanizmə, demokratizmə “ehtiraslı çağırışları” bu gün də bizim ədəbiyyatımız, ədəbi mühitimiz üçün doğmadır, aktualdır, müasirdir.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafı “Azər” poeması və mətbuat” adlanır. Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan H.Cavid epik əsərlər də yazmış və sonralar onun poema yazmaqla qüvvətli bir sənətkar olduğunu sübut etmişdi. Elə yaradıcılığının ilk illərində qələmə aldığı əsərlərinin bəzilərində də poema janrına məxsus ilk cüccətilər duyulurdu.

H.Cavid uzun müddət “Azər” poemasının üzərində işləmiş, lakin tamamlaya bilməmişdir. “1925-ci ildən başlayaraq 1936-cı ilə qədər mətbuatda hər il müntəzəm surətdə Cavidin “Azər” dastanından parçalar nəşr olundu”⁶¹.

“Azər”dən parçaların böyük əksəriyyəti “Kommunist” qəzetində, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap edilib. “Azər” həm yazıldığı, həm də tamaşaya qoyulduğu vaxtdan ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olaraq, dövrü mətbuatın aparıcı mövzusuna çevrilmişdi. Ədəbi tənqidin poemaya münasibəti əsasən 1929-30-cu illərdən başlayıb və bu poemada “*geniş sosial-siyasi baxışları, fəlsəfi görüşləri, həyatın nəbzini tutan dərin, müdrik mülahizələri, fəal həyat mövqeyi öz təzahürünü tapmışdır*”⁶².

Belə ki, bir sıra tənqidçilər poemanı ədibin yaradıcılığında, dünyagörüşündə sovet tematikasına doğru gecikmiş, lakin hər halda qəbul ediləsi dönüş hesab edirdi. Digərləri isə ədibin hələ də inqilabi ideyalara laqeyd olduğunu, Şura hökumətinin qanunlarını dərk edə bilməməkdə günahlandırırıdılar.

---

⁶¹ Cəfər, M. Unudulmaz sənətkar (H.Cavidin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə) // Cavidşünaslıq. V cild (araşdırmalar toplusu)./ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC,- 2012,- s. 161

⁶² Əsədullayeva, N. Hüseyn Cavidin “Azər” poeması: Fil. Elm.nam. ...dis. -Bakı,- 2011.- s. 22

M.Cəfər “Böyük şair-dramaturq” və “Unudulmaz sənətkar” adlı məqalələrində yazırdı: “1926-cı ilin axırlarında “Azər” əsəri ilə Cavidin yaradıcılığında və görüşlərində ciddi bir dönüş əmələ gəldi. Şair Oktyabr inqilabının ildönümünə həsr etdiyi bu şeirində inqilabın nailliyətlərini qələmə alıb. *“Azər” dastanı ilə demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatına ünlü yaradıcılıq ideyaları, əməlləri ilə ilhamlanan yeni bir Cavid, sovet yazıçısı Cavid gəldi*”⁶³.

1928-ci ildə tədqiqatçılar, o cümlədən Əli Nazim “Azər” poemasında H.Cavidin dövrün aktual problemlərini həll etməyə can atdığını bildirir, romantizmdən realizmə keçid, Cavid yaradıcılığında müəyyən bir yenilik, müsbət bir addım” hesab edirdi. H.Cavid “yeniləşmək, qızıllaşmaq istəyərək “yeni ruhda” bir taqım əsər yazmağa başladı. (“Azər”)”⁶⁴ Məmməd Cəfər göctərdirdi ki, “Azər” poeması nəinki Cavidin yaradıcılığında, *ümumiyyətlə 1926-1930-cu illərin poeziyasında mühüm ədəbi hadisələrdən biri idr*”⁶⁵.

Mirzə İbrahimov bu dönüşü “ideoloji dönüşün başlanğıcı” adlandırır: *“Cavidin “Azər”indən çap olunan parçalar onda əmələ gəlməyə başlayan müəyyən ideoloji dönüş başlanğıcının ifadəsidir. Bunu inkar etmək olmaz. “Üsyan” şeirlərində də biz bunu görürük*”⁶⁶.

Bu tənqidçilər “Azər” poemasını H.Cavidin dünyagörüşündə əsaslı dönüşün nəticəsi hesab edərək şairin 1926-cı ilə qədərki fəaliyyətinə tabu qoymaqla öz mövqelərində yanılırdılar.

---

⁶³ Məmməd, C. Hüseyin Cavid. -Bakı: Azər nəşr,- 1960, -s. 190

⁶⁴ Nazim, Ə. Yeni Azərbaycan ədəbiyyatı.// Cavidşünaslıq. II cild (araşdırmalar toplusu)./ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC, - 2012,- s.149

⁶⁵ Məmməd, Cəfər. Hüseyin Cavid. – Bakı, 2016. – s.30

⁶⁶ İbrahimov, M.(İ.Mirzə) H.Cavidin son yaradıcılıq dövrü haqqında. // Cavidşünaslıq. III cild (araşdırmalar toplusu)./ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC, -2012,- s.70

Əslində, bu poema və ədibin bütün yaradıcılığı bir-birini nəinki inkar edir, əksinə tamamlayan ədəbi hadisələrlə zəngindir.

Ədibi burjuva yazarı adlandırılan tənqidçilər məsələyə tamamilə ideoloji baxımdan yanaşdıqları üçün ədəbi tənqidin üzərinə düşən vəzifələri unudaraq, qərəzli mövqedən yanaşaraq bəzən daha kəskin mövqedən çıxış edirdilər. Tənqidçi M.Hüseyn isə H.Cavidin yaradıcılığında dən dönüştən bəhs edərək yazırdı: *“Bu dönüşü biz zəif və güclə hiss ediləcək bir şəkildə “Azər” parçalarında da ...görə bilərik”*⁶⁷

1970-ci illərdə tədqiqatçıların əksəriyyəti belə fikirdə idilər ki: *“H.Cavid ədəbi ictimaiyyətimiz prosesində böyük şair-dramaturq, şair-filosof, istedadlı bir sənətkar kimi şöhrət qazanmışdır” “Azər” dramatik-fəlsəfi poeması ilə H.Cavidin dünyagörüşü, fəlsəfəsi, ictimai həyata və quruluşa baxışında yeni bir dövr, yeni mərhələ başlanır”*⁶⁸. Ona görə də realist səpgidə yazılmış “Azər” poeması yüksək məziyyətləri ilə H.Cavid yaradıcılığında xüsusi yer tutur və şairə böyük şöhrət gətirir. “Azər” də daxil olmaqla H.Cavidin hər bir əsəri ideya və mündəricə kamilliyinə, siqlətinə görə seçilmiş, ideya-məzmun, həm də bədii sənətkarlıq baxımından bir daha diqqəti cəlb edir.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, “Azər” poemasının öyrənilməsinə, araşdırılmasına, ayrıca tədqiq olunmasına, zənnimizcə, müasir dünyamızda daha artıq ehtiyac duyulur.

Lakin zaman sübut etdi ki, H.Cavid heç vaxt sovet ideologiyasının quluna çevrilmədi, onun siyasətini təbliğ etmədi. Ona görə də sovet ədəbiyyatında *“sınıflı, partiyalı mövqedən uzaq olan bir ədəbi məktəb də yaranıb və formalaşırdı ki, onun da başında Hüseyn Cavid dururdu”*⁶⁹. Qeyd edək ki, H.Cavidin

---

⁶⁷ Hüseyn, M. Hüseyn Cavid haqqında bir-iki söz.// Hüseyn, M. Ədəbiyyat və sənət məsələləri./M.Hüseyn.Redaktoru C.Məmmədov.- Bakı: Azər nəşr, -1958, -s.8

⁶⁸ Əhmədov, İ. Hüseyn Cavid// “Gənc fəhlə” 1 yanvar -1974, №1-12-s. 21:

⁶⁹ Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Dərslik, 3 cildə, II c., --Bakı, -2010, -s. 38

yaradıcılığında “Azər” poeması xüsusi yer tutur. Əksər cavidşünasların fikrincə o, bu əsərinə çox qüvvə və vaxt sərf etmişdir. Çünki ədibin bu əsəri onun sənətkarlığını üzə çıxarmaq üçün tükənməz bir xəzinəni xatırladı

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı “*H.Cavidin dramaturgiyası ədəbi tənqiddə və mətbuatda (1920-30-cu illər)*” adlanır. Azərbaycanda milli dövlətin süqutu və bolşevik işğalı ilə başlanan 1920-30-cu illər isə Azərbaycan nəzəri-estetik fikri tariximizə ziddiyyətli, mürəkkəb mərhələ kimi düşdü.

30 ildən çox ədəbi yaradıcılıq ilə məşğul olan, “*milli dramaturgiyaya yeni bir vüsət, mövzu və forma rəngarəngliyi gətirən*”⁷⁰ H.Cavid “*teatrı mədəniyyət və urfan tribunası hesab edərək öz əsərlərində qüvvətli fikirlər irəli sürmüşdü*”⁷¹. Ona görə də ədib fəlsəfi və tarixi faciələri, ailə-məişət dramları, üslub-yazı ədası, forma yeniliyi baxımından “*Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratdı*”⁷².

“Peyğəmbər”, “Topal Teymur” kimi əsərləri yazan H.Cavid heç vaxt məfkurəcə sovet yazarı olmayıb. Elə ona görə də 1930-cu illərin sonlarına yaxın mənzum dram janrının əsas nümayəndəsi olan “*romantizmin ideya-estetik xüsusiyyətlərini bütövlüklə dramaturgiyasında əks etdirən*”⁷³ H.Cavidin repressiyası ilə formalaşmış böyük bir teatr məktəbinə də son qoyulur.

---

⁷⁰ Sülh, səadət və dostluq müğənnisi// Cavidşünaslıq. V cild (araşdırmalar toplusu)/ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC, -2012,- s.43

⁷¹ Mollayev, İ. Maarifpərvər şair // Cavidşünaslıq. V cild (araşdırmalar toplusu)/ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC, -2012,- s. 180

⁷² Muradov, İ. Ölümünə də qalib gələ bilmədiyi Cavid Əfəndi// Hüseyn Cavid. Vətənə qayıdış (məqalələr) -Bakı: Gənclik, -2015, Tərtibçi, redaktor, ön sözün müəllifi S.Vəliyeva.- s.235

⁷³ Qarayev, Y. Romantik faciələr müəllifi // Cavidşünaslıq. V cild (araşdır-malar toplusu)/ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC, 2012,- s.100

1926-cı ildən sonra çap edilən dövrü mətbuatla tanışlıq zamanı H.Cavid yaradıcılığı və şəxsiyyəti haqqında *“heç bir əsası olmayan, qeyri-elmi məqalələrə daha çox rast gəlirik”*⁷⁴ və bu məqalələrdə ədibin əsərləri zamanın tələbləri baxımından *“safçürük”* edilib. Bu zaman H.Cavid haqqında ittifaq miqyaslı mətbu orqanlarında da yanlış mülahizələr, qərəzli fikirlər yer alıb. 1930-cu ildə Moskvada çap edilən *“Literaturnaya ensiklopediya”* həm H.Cavid, həm də M.Hadi haqqında çox qərəzli bir məqalə nəşr edib. Məqalə müəllifi dövrünün tanınmış tənqidçisi, görkəmli ədəbiyyatşünas alimi Əli Nazimdir. Tənqidçi Cavidə Azərbaycan ədəbiyyatında *“burjuaziyanın axır günlərinin ideoloqu kimi”*⁷⁵ təqdim edir.

1920-30-cı illərdə fəaliyyətdə olan dövrü mətbuatla tanışlıq bir daha sübut edir ki, ədəbi tənqidin *“cığırdaş”* adlandırdığı bəzi yazarların yaradıcılığında *“yeni yaradıcılıq metoduna dönüş”* məhz 1925-26-cı illərdən sonra yaranıb. Bu illərdə H.Cavid yaradıcılığına xüsusən də dramaturgiyasına daha çox tənqidi münasibətlə yanaşan H.Zeynallı və M.Quliyev idi.

F.e.d., ədəbiyyatşünas-alim Timurçin Əfəndiyev yazır ki: *“Ədəbi-tənqidi məqalələrinin əksəriyyətini H.Cavidin yaradıcılığına həsr edən H.Zeynallı Azərbaycan tənqidində cavidşünaslığın əsasını qoyub”*⁷⁶.

“Kommunist”, *“Yeni yol”*, *“Yeni fikir”*, *“Gənc işçi”*, *“Maarif və mədəniyyət”*, *“Ədəbiyyat”* kimi qəzet və jurnallar da çap edilən məqalələr də H.Cavid yaradıcılığının tənqidinə kifayət

---

⁷⁴ Əfəndiyev, T. Hüseyin Cavid ədəbi tənqidə// Cavidşünaslıq. VII cild (araşdırmalar toplusu)/ Tərtib, transtiterasiya, lüğət, ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: “Proqres” Poliqrafiya xidmətləri MMC, - 2012,- s. 116

⁷⁵ Джавид Гусейн.//Литературная Энциклопедия./Ред.коллегия: И.М.Бес-ралов и другие.Отв.редактор А.В.Луначарский.Отв.секретарь О.М.Бес-кин.Том третий.-Москва: ИКА-Издательство Коммунистической Академии, 1930,-с.234

⁷⁶ Əfəndiyev, T. Romantik dramaturgiyada tarixilik və bədilik: Fil.elm.dok... dis. -Bakı, -1984,- s.16

qədər geniş yer ayıran tənqidçilər, o cümlədən ilk Maarif komissarı, ədəbiyyat tarixçisi və sənət nəzəriyyəçisi kimi tanınan M.Quliyev nəticədə yenə də H.Cavidin bir söz əhli kimi dahiliyini və ədəbiyyatımızın, dramaturgiyamızın, ictimai fikir tariximizin inkişafındakı xidmətlərini etiraf etməyə məcbur olur.

Ədibin yaradıcılığı haqqında söylənilən tənqidi fikirlərdən aydın olur ki, o zaman H.Cavidin əsərlərinə tənqidi yanaşmaq, tənqidi fikir söyləmək tendensiyası yaranmışdır. Məqalə müəlliflərinin belə bir xoşagəlməz tendensiyaya uyğun tənqidi fikir söyləməklə yanaşı, onun görkəmli sənətkar olduğunu da etiraf etmələri bir daha sübut edir ki, tənqidi tərəfi dövrün, konkret olaraq kommunist ideologiyasının təsiri, müsbət münasibət isə şairin yüksək sənətkarlığının etirafı idi.

Dissertasiya işinin dördüncü fəslə **“Cavidşünaslığa qayıdışın zəruriliyi və onun mətbuatda əksi”** adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir. Fəsildə ədibin yaradıcılığına qismən obyektiv yanaşmanın təzahürlərindən, irəli sürülən ittihamlardan və yenidən müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı illərdə cavidşünaslıqda baş verən əsaslı dəyişikliklərdən bəhs edilir.

Fəslin *“H.Cavid yaradıcılığına qismən obyektiv yanaşmanın təzahürü (“Kommunist”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan müəllimi”, “Şərq qapısı” və s. qəzetlərdə)”* adlanan birinci paragrafında 1950-ci il hadisələrindən sonra H.Cavid yaradıcılığına qismən obyektiv yanaşmanın səbəbləri açıqlanır və təhlil edilir. 1950-ci illərin ortalarında SSRİ-nin siyasi həyatında bir sıra “koordinat dəyişikliklər baş verir”. Artıq İ.V.Stalinin ölümündən sonra siyasət, partiya qərarları əvvəlki kimi ədəbiyyata, mətbuata, ədəbi mühitə öz təsirini göstərə bilmir. Nəticədə Sovetlər ölkəsində yeni bir siyasi həyatın başlanğıcı qoyulur və bu hadisələr ədəbi mühitdə də özünü büruzə verir.

Sovet hökuməti tərəfindən rəsmi bəraət aldıqdan sonra repressiyaya məruz qalan digər şəxsiyyətlər kimi, H.Cavid yaradıcılığının təsdiqinə, isbatına və təhlilinə yer verilir. Amma yenə də Cavid yaradıcılığında “ziddiyyət axtarışı” qismən davam edir. *“Bunun “günahı” konkret araşdırıcılardan daha çox o*

dövrün elmi metodologiya-sında, daha dəqiq desək, psevdo elmi metodologiyasında idi"⁷⁷.

Təbii, bu metodologiyanın tələblərinə uyğun olaraq belə klassik sənətkarlara baxış marksizm-leninizm prinsiplərinə uyğun olmalı idi. Uyğun olmadıqda ya "uyğunlaşdırılır", ya da sənətkarın yaradıcılığında dövrün tələblərinə cavab verməyən "müəyyən ziddiyyətlərdən" bəhs edilirdi.

Tədqiqatlardan bəlli olur ki, 1960-cı illərdən başlayaraq H.Cavid irsi "*dərindən və obyektiv tədqiq olunmağa*"⁷⁸ başlansa da amma yenə də ədibin uğurları sovet hakimiyyəti və onun H.Cavidə qarşı "qayğısı" ilə bağlanırdı. Ədəbiyyatşünas alim Mehdi Hüseyn "Bizim sərəvətimiz" adlı məqaləsində israrla qeyd edirdi ki: "*Sovet xalqının böyük tarixi qələbələri, partiyamızın milli siyasətinin nailiyyətləri Hüseyn Cavidin yaradıcılığına dərin və qüvvətli təsir göstərdi*"⁷⁹. 1960-cı illərdə cavidşünaslardan fərqlənənlər M.C.Cəfərov, Y.Qarayev və M.Əlioğlu olur. H.Cavid "orijinal bir dramaturq" adlandırılan Y.Qarayev ədibin "məfkurəvi böhran və ideya ziddiyyətlərindən xilas" olmaq üçün ona "qəti inqilabi mövqe lazım" olduğunu israrla təkid edirdi.

Bəzi tədqiqatlarda ehtiyatlı yanaşma və "ziddiyyət" axtarışlarının davam etdiyi bir zamanda bu ziddiyyətlərin yaradıcı şəxslərlə yox, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində baş verən o zaman mətbuat və ədəbiyyatda özünü göstərən, ədəbi stillərdə təzahür edən ideoloji mübarizədə axtarmaq lazım olduğunu söyləyən tədqiqatçılarımız da var idi.

---

⁷⁷ Babaxanlı, G. Cavid ədəbiyyəti// Cavidşünaslıq (araşdırmalar toplusu) Əsərlər. I cild. -Bakı: Elm, -2005,-[356 s.] Red. G.Babaxanlı, f.e.n. Tərtibçilər: G.Babaxanlı, filologiya elmləri namizədi, F.İbrahimqızı sənətşünaslıq namizədi,- s. 349

⁷⁸ Əsgərli, Ə. H.Cavid və XX əsrin ədəbi-fəlsəfi qaynaqları//// Hüseyn Cavid. Vətənə qayıdış (məqalələr) -Bakı: Gənclik, -2015, Tərtibçi, redaktor, ön sözün müəllifi S.Vəliyeva.,- s.125

⁷⁹ Hüseyn, M. Bizim sərəvətimiz// Cavidşünaslıq V cild (araşdırmalar toplusu)./ Tərtib, transtiterasiya, lüğət,ön söz: G.Babaxanlı filologiya elmləri doktoru.-Bakı: "Proqres" Poliqrafıya xidmətləri MMC,- 2012,- s.16

1950-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəlləri cavidşünaslıq elminin inkişafında böyük bir canlanma olub. Yaşar Qarayev, Əbülfəz İbadoğlu kimi gənc tədqiqatçıların cavidşünaslığa gəlişi, Məmməd Cəfər, Məmməd Arif, Mehdi Hüseyn, Cəfər Cəfərov, Məmməd Rahim, Abbas Zamanov, Mirzə İbrahimov, Camo Cəbrayılbəyli kimi görkəmli ədəbiyyatşünasların da H.Cavid yaradıcılığına nisbətən yeni baxışla, məhəbbətlə elmi təhlilə cəlb etmələrini də görməmək düz olmazdı.

İkinci paraqraf *“H.Cavid ədəbi-bədii irsinə qarşı irəli sürülən ittihamlar* (*“Azərbaycan” jurnalı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti və s.)*” adlanır. Ədəbiyyatşünas alimlər *“1960-80-ci illəri Azərbaycan ədəbiyyatının yeni bir mərhələsi kimi”*⁸⁰ səciyyələndirirlər. Onun obyektiv və subyektiv səbəblərindən bəhs edərək *“sosrealizmin fiziki ömrü bu quruluşun dağılması ilə başa çatırdısa, 60-cı illərdən onun tənəzzül mərhələsi”*⁸¹nin başlanması da göstərilirdi. Amma unutmamaq olmaz ki, 60-cı illərdə sosrealizm xeyli dərəcədə zəifləsə də, mövcudluğunu qoruyub saxlayır və hələ də ədəbiyyata sistemin *“ideya generatorunun təbliğat vasitəsi kimi baxanlar”*, V.İ.Leninin *“Ədəbiyyat partiyalı olmalıdır”* prinsipinə sadıq qalanlar hələ də var idi.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, amma hələ də sosrealizmin prinsiplərinə sədaqət hissi də duyulurdu. 1960-70-ci illər cavidşünaslığı ilə tanış olarkən bəlli olur ki, Cavidə qarşı irəli sürülən ittihamlar ədəbiyyatşünaslıqda da, mətbuatda da uzun zaman hökmünü saxlamışdır.

Bu illərdə M.İbrahimov, A.Zamanov, M.Məmmədov, Ə.Sultanlı kimi ağsaqqal tədqiqatçılarla yanaşı, A.Aslanov, A.Əfəndiyev, Z.Əkbərov, A.Acalov, İ.İbrahimov kimi cavidşünaslıqda yeni imzalar da görünməyə başladı. Onların tədqiqatları bu böyük klassikin dünya romantizmi ilə əlaqələrini,

---

⁸⁰ Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, istiqamətlər, problemlər.- Bakı, -2015,- s.433

⁸¹ Yenə orada, -s. 433

onun poetikasını, estetik, fəlsəfi, dini görüşlərini açmaqda xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İslam İbrahimovun “Yazıçı və tənqid” adlı “Azərbaycan” jurnalında çap edilən iri həcmli, kəskin və hücum xarakterli tənqidi məqaləsi ictimaiyyətdə, ədəbi tənqiddə çox böyük bir çaşqınlıq hissi ilə qarşılandı. Hücum xarakterli bu məqalə 30-cu illərdə ənənəvi olaraq tənqid obyektinə çevrilən “Peyğəmbər” və “Topal Teymur”a qarşı deyil, “İblis” faciəsinə həsr edilib. Ədəbi aləmdə həm maraqla, həm də təşvişlə qarşılanan məqalənin ən bağışlanılmaz məqamı da odur ki, müəllif Y.Qarayev, M.Cəfər kimi cavidsünaslarla kəskin polemikaya girərək, 37-ci ilin repressiya qurbanları olan H.Cavid və başqa ədiblərin məhv edildiyinə haqq qazandırır, onların ideallaşdırılmasının əleyhinə çıxırdı. Y.Qarayev bu cür anormal tənqiddə qarşı *“Tənqid yalnız tənqid xatirinə, ənənə və dəb xatirinə olmamalıdır”*-deyərək kəskin münasibət bildirib. Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çox təəssüflər ki, 1964-70-ci illər ərzində H.Cavid yaradıcılığı haqqında olan tənqidlərin əksəriyyəti ya dəb xatirinə yazılan, ya da nihilist münasibət kompaniyası kəsb edən tənqidlər idi.

Maraqlıdır, yanlış fikirdə olduqlarını bilə-bilə əksər ədəbiyyatşünaslarımız elmi-tədqiqat əsərlərində və məqalələrində 20-30-cu illərdə H.Cavid yaradıcılığı haqqında söylənilən tənqidi fikirlərə üstünlük verərək, buna haqq qazandıрмаğa çalışıblar.

Artıq 1970-ci ilin sonu, 1980-cı ilin əvvəllərindən H.Cavid irsinə olan münasibət birmənalı olaraq dəyişilir. Dahi sənətkarın yaradıcılığına, şəxsiyyətinə qarşı diqqət, qayğı hiss edilir və layiqli qiymət verilməyə başlanır. Əlbəttə, bütün bunların baş verməsinə səbəb ədəbiyyatımıza, tariximizə, soy-kökümüzə, dünənimizə daima qayğı ilə yanaşan, Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin 1969-cu ildə respublika rəhbərliyinə gəlişi olur. Beləliklə, H.Cavid irsinə maraq və məhəbbətin görünməmiş dərəcədə artması ölkəmizdə cavidsünaslıq elminin daha geniş, ətraflı inkişafına yol açır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi artıq bu dövdrə H.Cavid yaradıcılığını, irsini həssas ürəklə, dərin təfəkkürlə öyrənən,

təbliğ edən tənqidçilərimizin, cavidşünaslarımızın, ədəbiyyatşünaslarımızın səyini, qayğıkeşliyini aydın görürük. Təbii, bunlar sonrakı illərdə, xüsusən də 1980-90-cı illərdə H.Cavid irsinin yüksək humanist məzmununun fəlsəfi və estetik yüksəkliyinin təsdiqinə gətirib çıxarır.

“Müstəqillik illərində cavidşünaslıqda baş verən əsaslı dəyişikliklər” adlanan üçüncü paragrafda cavidşünaslığa qayıdışın zəruriliyi və bu sahədə baş verən yeniliklər geniş şəkildə açıqlanır. 1990-cı illərin əvvəllərindən əsasən yeni cavidşünaslar yarandı, onlar H.Cavid irsinə, şəxsiyyətinə, sənətinin sirayətədiçi gücünə layiq yüksək əsərlər ortalığa qoydular və bu proses bu günə kimi də davam edir.

Bu yeni baxışdan sonra H.Cavid yaradıcılığını obyektiv şəkildə təhlil edib dəyərləndirən və yaradıcılığının tarixi rolunu müəyyənləşdirən çox sanballı, dəyərli əsərlər, dissertasiyalar, bədii kitablar, monoqrafiyalar yarandı. Həm məzmun, həm forma baxımından cavidşünaslığa böyük töhvə olan bu əsərlərdə müəlliflər sovet ədəbiyyatşünaslığının, cavidşünaslığının zərərli meyllərindən uzaqlaşaraq öz təhlillərində müasir dünya estetik fikrinin metodoloji prinsiplərinə əsaslanırlar.

Məsələn, K.Əliyevin “Hüseyn Cavid: həyat və yaradıcılığı”, Ş.Vəliyevin “Füyuzat” ədəbi məktəbi”, A.Turanın “Cavid əfəndi”, S.Xəlilovun “Cavid fəlsəfəsi”, Ə.Saraclının “Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dövründə”, T.Hüseynlinin “Hüseyn Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı”, S.Məmmədovanın “Hüseyn Cavid yaradıcılığında tarixilik və müasirlik”, T.Fəridin “Ədəbiyyatda realizm və modernizm problemləri” və s. müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı, “Hüseyn Cavid və Azərbaycan ədəbiyyatı” (məqalələr toplusu), “Hüseyn Cavid: həyat və sənət yolu (biblioqrafik göstəricisi) və on cildə hazırlanmış “Cavidşünaslıq” (araşdırmalar toplusu) cavidşünaslığa verilən ən qiymətli töhfələrdir.

Bir daha vurğulamaq yerinə düşərdi ki, H.Cavid yaradıcılığı çoxşaxəli olduğu kimi, yaradıcılığına həsr edilən tədqiqatlar da müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. Ədəbi tənqidin, fəlsəfi fikrin,

teatrşünaslığın tədqiqat obyektinə çevrilən bu yeni məzmunlu əsərlərin yaradılması H.Cavidin dahiliyini bir daha sübut etdi.

Ədibin humanist ideyalarının gənc nəsillərə aşılmasında onun əsərlərinin orta və ali məktəblərdə tədrisi də çox böyük rol oynayır. Ona görə müstəqillik illərindən (1990-cı illərdən) sonra yazılan dərslər, tədris vəsaitlərində, proqramlarında buna geniş yer verilib və dərslər prosesində bu haqda şagirdlərə, tələbələrə ətraflı məlumat verilir. Bununla yanaşı, romantizm yaradıcılıq metodunun tarixi, inkişafı, Azərbaycan ədəbiyyatında bir yaradıcılıq metodu kimi yaranması, H.Cavidin bu sahədəki fəaliyyəti, gətirdiyi yeniliklər və s. haqqında dərslərdə, dərslər vəsaitlərində ətraflı məlumatlar var. Bunları gənc nəsillərə çatdırmaq üçün ilk olaraq H.Cavidin təlim-tərbiyə, təhsil aldığı şərait, fəlsəfə və tarixlə xüsusi məşğul olması, yaradıcılığının ideya-siyasi xətti, fəlsəfi görüşləri, dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən amillər və ən başlıcası bu günümüz üçün çox zəruri olan vətənpərvərlik, millətsevərlik duyğuları dərslər zamanı pedaqoqlar tərəfindən hərtərəfli izah edilir.

Gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi yetişməsi və formalaşması dövrün əsas məsələlərindən biridir. H.Cavid yaradıcılığına xas olan əsas cəhətlərdən biri də şəxsiyyət və cəmiyyət, şəxsiyyətin intibahında cəmiyyətin rolu məsələsidir. Ədib bütün əsərlərində elmin, təhsilin insanın kamilləşməsində mühüm rol oynadığını bəyan edərək, gəncləri bu yola dəvət edir.

Hal-hazırda H.Cavid irsinə qayğı yüksək səviyyədə dövlət tərəfindən davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Hüseyn Cavidin anadan olmasının 125 və 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 2007 və 2012-ci illərdə imzaladığı sərəncamlara əsasən ədibin yaradıcılığının araşdırılması, tədqiqi, əsərlərinin nəşri, müxtəlif dillərə tərcümə edilməsi ilə bağlı çox əhəmiyyətli işlər görülüb və görülür.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatın əsas qənaətlərini ümumiləşdirən “*Nəticə*” verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında, dramaturgiyasında, lirik-romantik poeziyasında, maarifçi publisistikasında özünəməxsus yeri və

rolu olan Hüseyn Cavid yaradıcılığı müstəqilliyimizin yenidən bərpa olunduğu dövrdə növbəti ideoloji stereotiplərdən xilas edilərək tədqiqata cəlb edildi. Bu dissertasiyada isə cavidşünaslıqdakı yanlışlıqları aradan qaldırmaqla yanaşı, H.Cavidin mətbu irsi, xüsusən də publisistikası ilk dəfə olaraq geniş, obyektiv şəkildə tədqiqata cəlb edilib. Bu məsələlər barədə dissertasiyanın giriş hissəsində və fəsillərdə ətraflı məlumat verilib.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş əsəridəki əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Türkçülük və H.Cavid. //Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, N-4 (84), -2012.-s.209-211

2. Dövrü mətbuatda H.Cavidin elmi-publisistik məqalələri.// Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. N-2 (86), -2013. -s.306-308

3. H.Cavid yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri. // AMEA. M.Füzuli adına Əlyazmalar institutu. Filologiya məsələləri. №-6, -2013. -s.299-305

4. “Açıq söz” qəzeti və H.Cavid.// Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №-4,- 2013.- s.169-174

5. Hüseyn Cavid publisistikası.// Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №-3 (87), -2013. -s.360-361

6. Milli azadlıq və türkçülük ideyalarının təbliği. //AMEA. M.Füzuli adına Əlyazmalar institutu. Filologiya məsələləri. №-4, -2014. -s.451-457

7. Hüseyn Cavidin publisistikasında ictimai ideya.// Pedaqoji Universitetnin Xəbərləri. №-3,- 2014,-s.297-300

8. Publisistikada özünüdərək problemləri. //Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №-3,-2014.-s.182-188

9. Sovet mətbuatında Hüseyn Cavid yaradıcılığına tənqidi münasibət. //Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №-3 (91), -2014, -s.329-331

10. Литературная среда Турции и творчество Гусейна Джавида // Вестник Пятигорского Государственного Лингвистического Университета. №4, -2014, -s.183-186

11. 1920-30-cu illərdə Hüseyn Cavidə ideoloji münasibət. //AMEA. Nizami adına Ədəbiyyat institutu. Ədəbiyyat məcmuəsi. XXVI cild.- 2015, -s.71-76

12. Обвинения 1930-1950-х годов в адрес Гусейн Джавида и печать // Киевский Национальный Университет имени Тараса Шевченко. Научное издание. «Язык и культура» Выпуск 17. Том М (173). -2014, -s.163-169

13. 1980-1990-cı illərdə cavidşünaslığa qaydışın zəruriliyi.// Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №3 (95), - 2015, -s.287-289

14. Repressiya illərində ədəbi tənqid H.Cavidə qarşı.// Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal №1 (93),- 2015, -s.152-154

15. Cavidşünaslığa qaydışın zəruriliyi və mətbuatda əksi.// Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal. №2 (94), - 2015, -s.299-301

16. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Hüseyn Cavidin fəaliyyəti. //Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №2,- 2015,- s.216-221

17. Cavidşünaslığın yeni inkişaf mərhələsi. //AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu . Ədəbiyyat məcmuəsi- Əsərləri. XXVII cild. 2016, s.191-197

18. H.Cavidin lirik-romantik şeirləri mətbuatda.// Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №2 (98), -2016,- s.366-368

19. Rusdilli mətbuat və Hüseyn Cavid. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat institutu. Ədəbi əlaqələr. Toplu. X,-2016, -s.253-258

20. Hüseyn Cavid və Azərbaycan romantizmi.// Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №2, - 2016, -s.197-202

21. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və sovet mətbuatının nəzəri-metodoloji prinsipləri. //AMEA Nizami adına Ədəbiyyat institutunun əsərləri. XXIX cild. -2017.-s.189-195

22. Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələri. //AMEA. Xəbərlər. Humanitar elmlər. №-1, -2017,- s.???

23. Romantizim və Azərbaycan mətbuatı.// BDU. Müasir medianın yaradıcılıq prinsiplərini milli mətbuata tətbiqi yolları (III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları). №-6, -2017,- s.78-81

24. 1964-1970-ci illərdə anticavid kompaniyasına qarşı.// Milton studies journal. Volume 60, 2. USA-2017, -p.129-135

25. H.Cavid yaradıcılığına partiyalıq prinsipindən yanaşma. //Jurnalistika. (İctimai-siyasi humanitar elmlər seriyası). Elm və təhsil. №-8, 2018, s.143-148

26. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə H.Cavidin ədəbi, mədəni mühitdə rolu.// Jurnalistika. (İctimai-siyasi humanitar elmlər seriyası). Elm və təhsil. №-9, -2018, -s.68-71

27. Hüseyn Cavidin romantiklərə və realistlərə münasibəti.// AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. №-2, -2019,- s.133-138

28.Hüseyn Cavid yaradıcılığı mühacirət ədəbiyyatşünaslığında.// AMEA Filologiya və sənətşünaslıq. №-1, -2019, -s.51-52

29. Hüseyn Cavidin publisistikasında millik. //Traditional and modern culture: History,actual situation, prospects.Materials of the IX international scientific conference. September 20-21,- 2019, -p.108-115

30. Müstəqillik illərində cavidşünaslığa münasibət və baş verən dəyişikliklər. //Jurnalistikada. Elmi-nəzəri və təcrübi metodik jurnal. Elm və təhsil. №-2 (12) -2020,- s.38-44

a) Monoqrafiya:

31.Hüseyn Cavid yaradıcılığında tərbiyə məsələləri. -Bakı: "Elm" nəşriyyatı,- 2013, -138 s.

32.Hüseyn Cavid yaradıcılığı mətbuatda. - Bakı: "Ləman nəşriyyat poliqrafiya" MMC,- 2017, -310 s.

b) Dərs vəsaiti:

33.Hüseyn Cavidin publisistikasında milli-mənəvi tərbiyənin inikası. - Bakı: “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC -2016, -192 s.

Dissertasiyanın müdafiəsi 15 dekabr 2021-ci il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.27- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Ali Attestasiya Komissiyasının (aak.gov.az.) və AMEA Folklor İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 noyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.10.2021
Kağızın formatı: A 60*84
Həcm: 77438
Tiraj:100